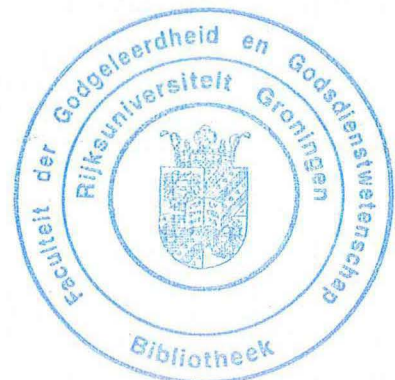

Appendix

Het kerkgebouw als publieke
ruimte in de Nederlandse Repu-
blik, appendix / 2012 - Jacobine
GELDERLOOS-COMMANDEUR
Kerkgeschiedenis

Het kerkgebouw als publieke ruimte in de Nederlandse Republiek

Lijst van afbeeldingen

0. Voorzijde: Gerrit Adriaenszoon Berckheyde, *Interieur van de Grote of Sint-Bavokerk*, 1673
<http://paintingdb.com/view/4497/>, 5 juni 2011
1. Zuidbeuk Oude Kerk Amsterdam naar noordoosten
www.oudekerk.nl, 2 augustus 2011
2. Emanuel de Witte, *Interieur Oude Kerk Amsterdam*, 17^e eeuw.
<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/ICN01:3051>, 6 februari 2012
3. Interieur Oude Kerk Amsterdam naar het westen, zomer 2011
foto Jacobine Gelderloos
4. *Pentekening Oude Kerk Amsterdam naar het westen*
www.kerkeninbeeld.nl
5. Pieter Saenredam, *St. Odolphuskerk te Assendelft*, 1649
<http://www.saenredam.com/saen-redam/index.html>, 13 november 2011
6. Jacob Adriaensz. Berckheyde, *Interieur Bavokerk Haarlem*, 1665
<http://www.schilderijen.nu/?n=Job-Adriaensz-Berckheyde-Interieur-van-de-St-Bavo-Kerk-te-Haarlem&i=2748>, 10 juli 2011
7. H.P. Schouten (1747-1822), *Interieur van de Nieuwe Kerk*, 1796
<http://www.beeldbank.amsterdam.nl>, 10 december 2011)
8. Van Buchel, 'Pieterskerk Leiden' in: *Inscriptiones*, p. 75.
9. Gewelfschotel Martinikerk Groningen
www.kerkeninbeeld.nl
10. Koorhek Huizinge
www.kerkeninbeeld.nl
11. Chr. Pierson, *De overspelige vrouw*, 1676, in: Van Swigchem, 'Een goed regiment', p. 40.
12. Ets *Wapens en Namen van de Burgermeesteren tot Amsterdam sedert Anno 1578 tot heden toe*, 1693,
<http://www.beeldbank.amsterdam.nl>, 13 november 2011
13. Mandemakersgildebord, Jacobikerk, Utrecht, in: Herman Beckman, 'Het gildebord van het mandemakersgilde in de Jacobikerk te Utrecht', in: *Nieuwsblad Historische Vereniging Ameide Tienhoven*, jaargang 20, nr. 3, september 2009, p. 71.
14. Tekstbord kerk Schermerhorn
www.kerkeninbeeld.nl
15. *Prent watersnood Scheveningen*, naar tekening Gerrit van der Giessen (1692-1750), 1728-1730
www.rijksmuseum.nl, 13 november 2011

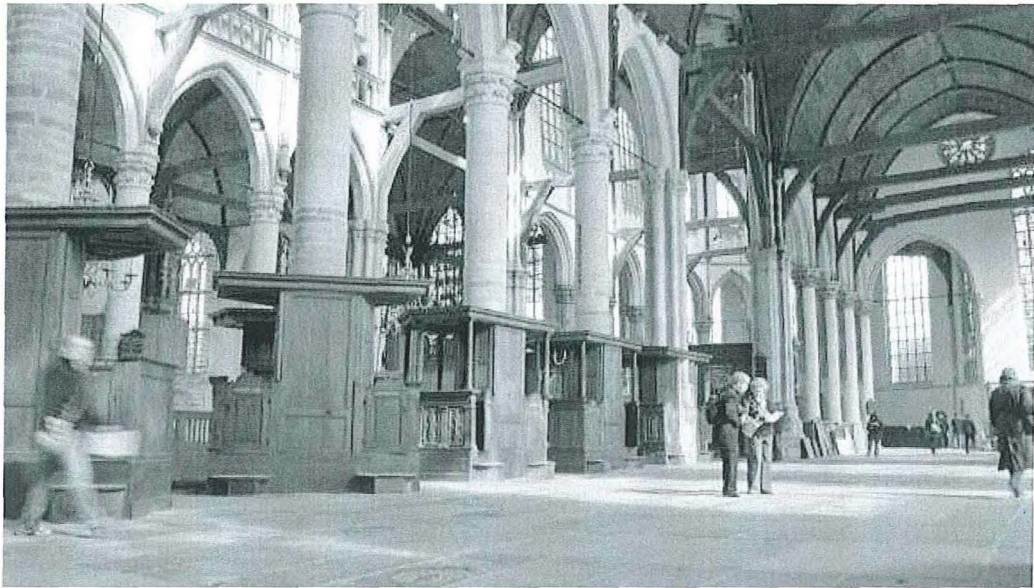
16. Oranjepoortje Jacobijnerkerk Leeuwarden
<http://rijksmonumenten.nl/monument/24225/grote+of+jacobijnerkerk/leeuwarden/>, 15 december 2011
17. Emanuel de Witte, *Koor van de Nieuwe Kerk te Amsterdam*, 1683
www.rijksmuseum.nl, 13 november 2011
18. C. van Hardenbergh, *Interieur van de Mariakerk te Utrecht*,
http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1880-1890/800641, 18 september 2011
19. *Interieur Bavo naar het westen*, Noord-Hollands archief, 1789
http://www.voetvanoudheusden.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=67:wapenboorden&catid=4:voetnoten&Itemid=19, 13 november 2011
20. Simon Fokke, *Huwelijk van Prinses Carolina van Nassau met Karel Christiaan van Nassau-Weiberg, Grote Kerk Den Haag*, 1760
www.rijksmuseum.nl, 13 november 2011
21. M. Val, *Grote Kerk Dordrecht*, gravure, ca. 1760
<http://www.dordtsekaart.nl/geschiedenisblad10.html>, 13 november 2011
22. Koor Midwolde,
<http://www.rtvnoord.nl/groningeninbeeld/index.asp?actie=foto&id=5657>, 15 december 2011
23. Hendrik Keun, *Interieur van de Oude Kerk, Amsterdam*, 1769
<http://www.beeldbank.amsterdam.nl>, 13 november 2011
24. Detailopname preekstoel Uithuizermeeden
http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Preek-stoel_kerk_Uithuizermeeden.jpg, 15 december 2011
25. Evert Maaskamp, *Kansel Nieuwe Kerk te Amsterdam*
<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/UBL01:P317N042/&p=13&i=2&st=kerk&sc=%28kerk%29/&wst=kerk>, 13 november 2011
26. C. van Hardenbergh, *Interieur van de Geertekerk te Utrecht*
http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1780-1790/37519, 26 augustus 2011
27. Westertoren
<http://zoom.nl/foto/1112480/architectuur/toren-westerkerk--amsterdam.html>, 13 november 2011
28. Westerkerk binnenzijde
Foto Jacobine Gelderloos, 2 augustus 2011
29. L.P. Serrurier, *Gezicht op de Hof met de St.-Joriskerk te Amersfoort uit het zuiden*,
http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1720-1730/200044, 26 augustus 2011
30. Jan Caspar Philips, *Vergadering van de Noord-Hollandse synode in het koor van de Nieuwe Kerk in Amsterdam*, 1738

www.beeldbank.amsterdam.nl, 13 november 2011

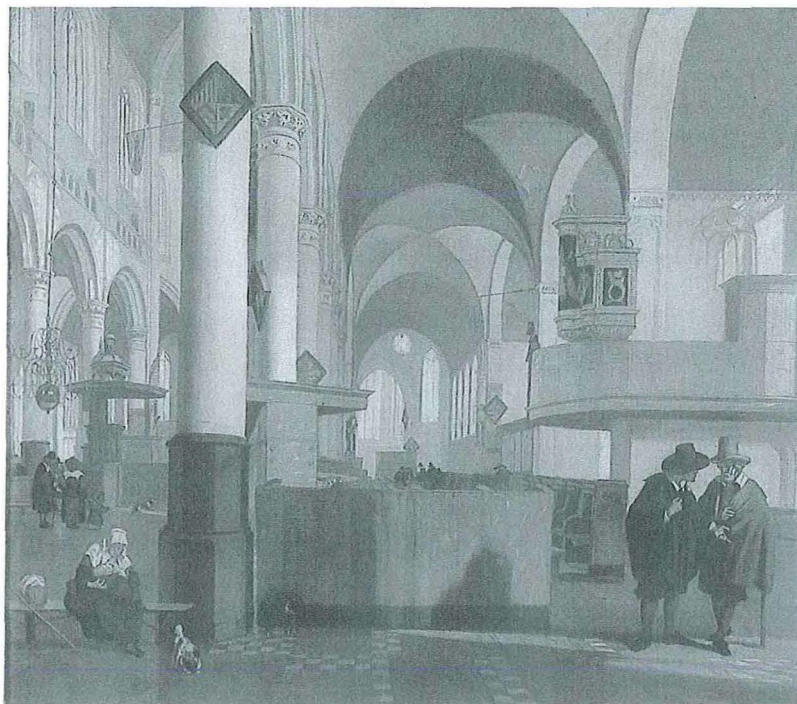
31. B. Picart, *SYNODE tenu dans le Choeur de L'EGLISE NEUVE, à AMSTERDAM, en 1730, 1732*, in: B. Picart, *Naaukeurige beschrijving der uitwendige godtsdienst-plichten, kerk-zeden en gewoontens van alle volkeren der waereldt*, Deel 5, Den Haag, 1736,
http://www.dbnl.org/tekst/pica002naau05_01/pica002naau05_01_0040.php, 6 februari 2012
32. Kerkmeesterskamer Oude Kerk Amsterdam
<http://www.oudekerk.nl/stijlkamers/kerk-meesterskamer.html>, 13 november 2011
33. Gerrit Lamberts, *De Oude Kerk*, 1825-1850
www.beeldbank.amsterdam.nl, 13 november 2011
34. Gerrit Berckheyde, *Exterieur Bavokerk Haarlem*, 1666
www.kunstkopie.nl, 13 november 2011
35. H.P. Schouten, *De kooromgang van de Oude Kerk, gezien vanuit de Buitenlandvaarderskapel*, 1786
www.beeldbank.amsterdam.nl, 13 november 2011
36. H.P. Schouten, *De kooromgang van de Oude Kerk*, 1786
www.beeldbank.amsterdam.nl, 13 november 2011
37. Bernhard Schreuder, onder supervisie van Cornelis Ploos van Amstel, *Interieur van een kerk*, ca. 1774
<http://picasaweb.google.com/lh/Photo/7a16VYuuhmKEfrzpgn5W9w>, 13 november 2011
38. Gildebord en broodbank van Smidsgilde in Buurkerk Utrecht
www.kerkeninbeeld.nl
39. J. Hoevenaar Wz., *Interieur van de Buurkerk te Utrecht*, 1870-1890
http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1870-1880/31160, 13 november, 2011
40. Boter- en Broodhuisje, Groningen
www.kerkeninbeeld.nl
41. Brandladder kerk Thesinge
www.kerkeninbeeld.nl
42. Emmanuel de Witte, *Interieur van een protestantse gotische kerk*, 1660-1680
www.rijksmuseum.nl, 13 november 2011
43. Prijslijst begrafenissen
www.kerkeninbeeld.nl
44. L.P. Serrurier, *Gezicht op de Nederlands Hervormde kerk te Zeist uit het zuidwesten tijdens de begrafenis van een kind*, 1734
http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1730-1740/200970, 16 augustus, 2011
45. S. Fokke, *Begravenis van Daniël Raap*, 1786
www.beeldbank.amsterdam.nl, 13 november 2011

46. J. van Vianen, G. Kribber, *Gezicht op de Domkerk en het Domkerkhof te Utrecht uit het noordwesten met het geruïneerde schip van de kerk*, 1680-1690
http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1680-1690/36952, 6 februari 2012
47. Bernard Picart, *Ceremonies funèbres comme on les faits a Amsterdam / à la Haye*, 1732
www.beeldbank.amsterdam.nl, 13 november 2011
48. H.P. Schouten, *De Ooster-Kerk van Binne, tot Amsterdam*, 1770-1780
www.beeldbank.amsterdam.nl, 13 november 2011
49. B. Stoopendaal, *Lijk Statie van den Heere Michiel de Ruijter Hertog, Ridder, etc. Luytenant Admiraal Generaal van Holland en Westvriesland*
<http://www.beeldbank.amsterdam.nl>, 13 november 2011
50. Gildebaren in kerk van Workum
www.kerkeninbeeld.nl
51. Uitsnede kaart Haubois van voormalig Minderbroederklooster met Latijnse school en Academiekerk, in: Beno Hofman, *Het Groningse onderwijs*, p. 17.
52. François van Bleyswijk (- 1746), *College in kerk, aankondiging van oratie bij aanvaarding van het hoogleraarschap aan de universiteit te Delft door Johannes van den Bosch te 1733*
www.dbnl.org, 29 december 2011
53. Librije Enkhuizen,
www.kerkeninbeeld.nl, 27 augustus 2011
54. Librije Zutphen
www.mijngelderland.nl, 28 december 2011
55. Kerk Koudum met mededelingendord naast ingang
www.kerkeninbeeld.nl
56. P. Wagenaar, *Trouwplechtigheid by de Hervormden in de Nieuwe Kerk te Amsterdam*, 1785
<http://www.iscra.nl/u2247.htm>, 13 november 2011
57. Pentekening van schilderij Bullekerk,
<http://www.gutenberg.org/files/16590/16590-h/16590-h.htm>, 13 oktober 2011
58. A. Rademaker, *Interieur van de Mariakerk te Utrecht*, 1720
http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1710-1720/37323, 26 juli 2011
59. Pieter Saenredam, *Interieur voormalige Mariakerk Utrecht*, 1638
<http://www.strabrecht.nl/sectie/ckv/06b/SchilderNI/CKV-f0063.htm>, 26 juli 2011
60. Prent Oude Kerk, in: Hell, *Amsterdam voor 5 duiten*, p. 60.
61. Daniël de Blicck (1600-1673), *Kerkinterieur*, 1652
<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/SK-A-1604/kerkinterieur>, 13 november 2011

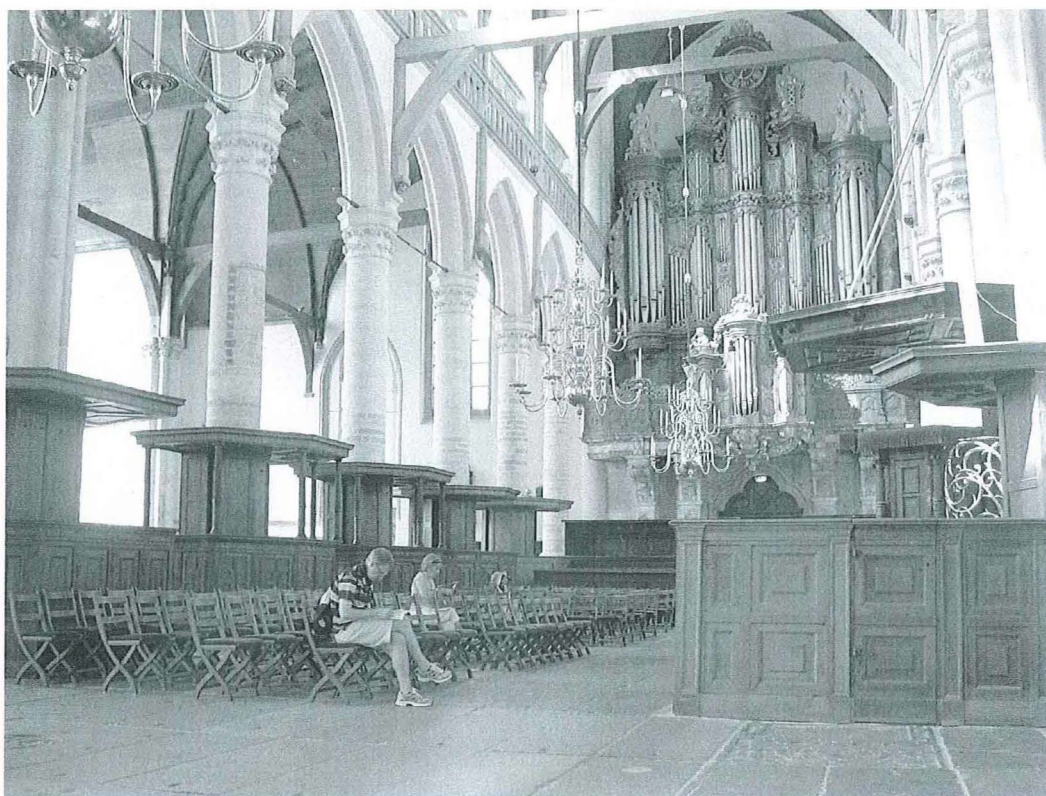
62. Pieter Saenredam, *Koor en dwarsschip van de Sint-Bavokerk, van de Kerstkapel naar de Brouwerskapel en de zuidelijke transeptarm*, 1636
<http://www.digischool.nl/ckv2/burger/burger17de/saenredam/decoraties.htm>, 5 juni 2011
63. Pieter Saenredam, *De noordelijke koormuur van de Sint-Bavokerk, van de zuidelijke kooromgang naar de grote en kleine orgels en de Kerstkapel*, 1636
(<http://carlkop.home.xs4all.nl/saenredam.html>), 5 juni 2011
64. Pieter Saenredam, *Het schip van de Sint-Bavokerk, van west naar oost met flanerende burgers*, 1628
<http://www.math4all.nl/Basiswiskunde/Me33T.html>, 5 juni 2011
65. Pieter Saenredam, *Interieur Nieuwe Kerk Haarlem*, 1652
<http://www.sightswithin.com/Pieter.Jansz.Saenredam/>, 5 juni 2011
66. Daniël de Blicck, *Interieur van een kerk*
<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/RP-T-1897-A-3348/kerkinterieur-van-de-sint-jacobskerk-te-antwerpen>, 13 november 2011
67. Hendrick Cornelisz. de Vliet, *Gezicht in de Oude Kerk te Delft, in de richting van het koor*, 1654
<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/SK-A-455/gezicht-in-de-oude-kerk-te-delft>, 13 november 2011
68. Ordonnantiebord Enkhuizen
www.kerkeninbeeld.nl
69. Ordonnantiebord Enkhuizen
www.kerkeninbeeld.nl
70. Ordonnantiebord Oude Kerk Amsterdam
www.kerkeninbeeld.nl
71. Ordonnantiebord Buurkerk Utrecht, Justin Kroesen.
72. Ordonnantiebord Alkmaar
www.kerkeninbeeld.nl
73. Ordonnantiebord Schermerhorn, vertaling: 'Soo vuur en d'hamer', p. 14.
www.kerkeninbeeld.nl
74. *Het hek van de Nieuwe Kerk te Amsterdam*, 1765
<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/UBL01:P317N036/&p=12&i=14&st=kerk&sc=%28kerk%29/&wst=kerk>, 13 november 2011
75. Huygens, *Gebruyck*, p. 46-50.
76. Willem de Haen, *Herdenkingsdienst Leiden*
<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/RP-P-1937-910/dankzegging-in-een-kerk-na-het-ontzet-van-leiden>, 13 november 2011
77. J. Bulthuis, C. Philips, *Genootschap Pro Patria in de Nieuwe Kerk*
<http://www.beeldbank.amsterdam.nl/>, 13 november 2011

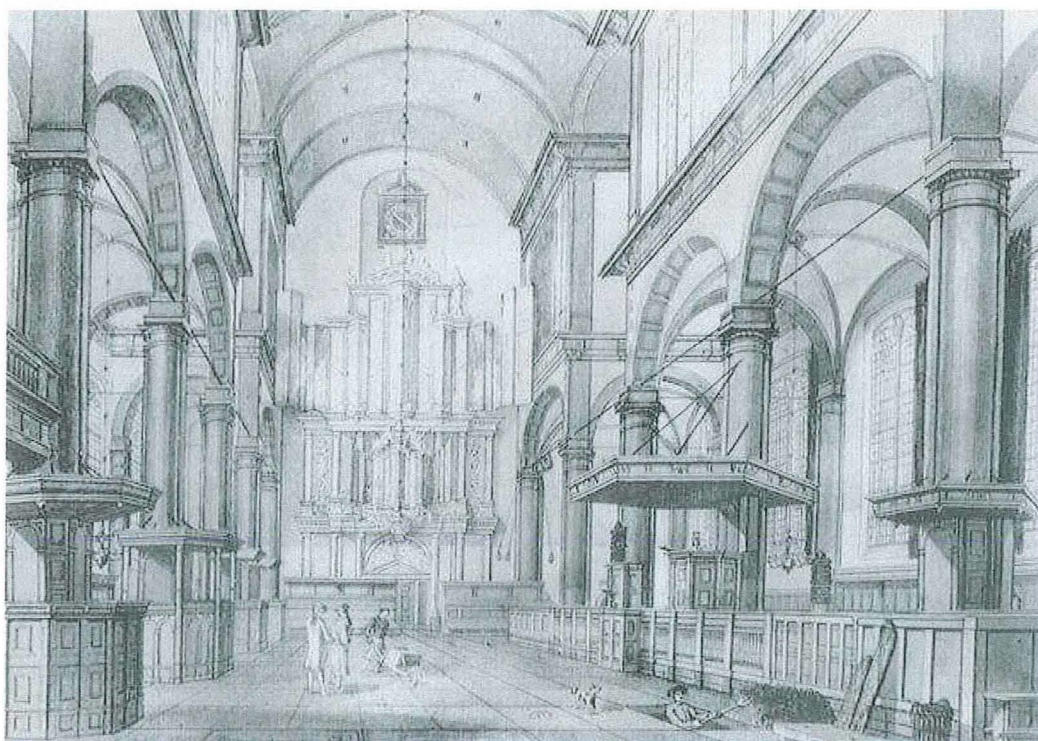
1. Zuidbeuk Oude Kerk Amsterdam naar het noordoosten

2. Emanuel de Witte, *Noordbeuk Oude Kerk Amsterdam*, 17^e eeuw.

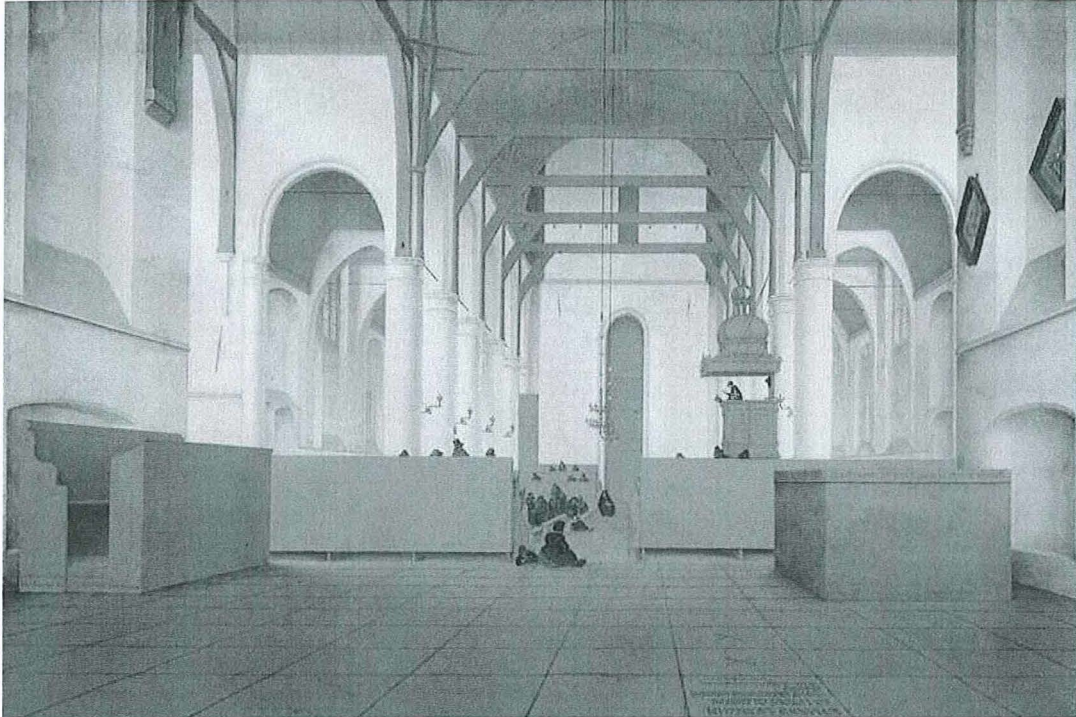

3. Interieur Oude Kerk Amsterdam naar het westen, zomer 2011.

4. Pentekening Oude Kerk Amsterdam naar het westen, 18^e eeuw.

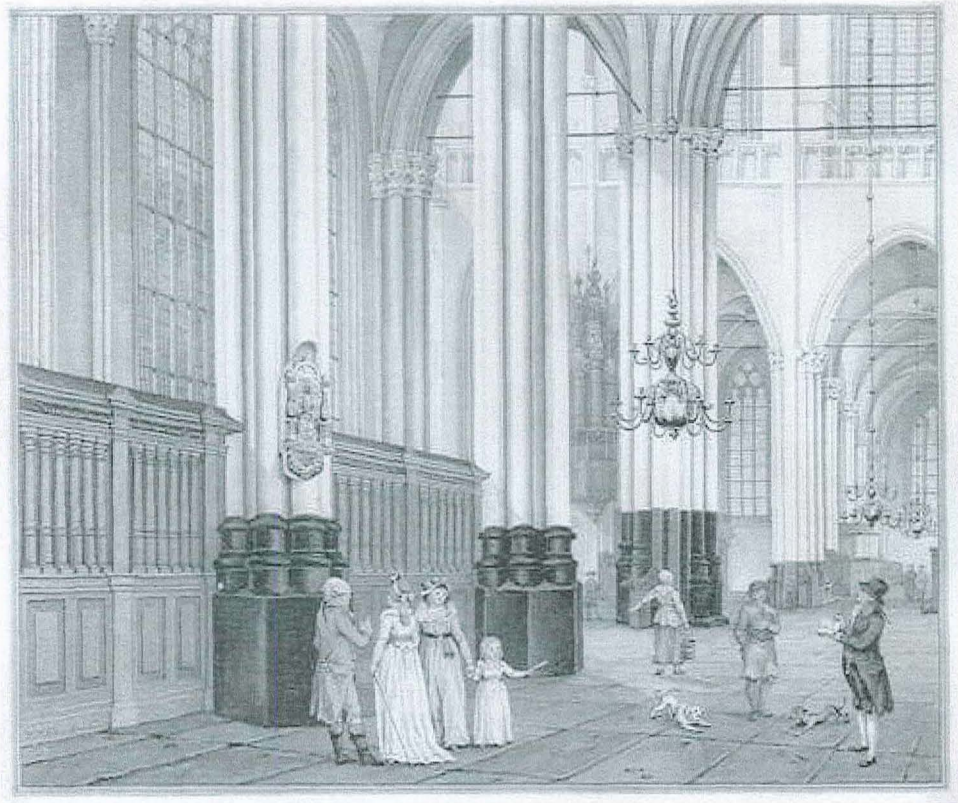

5. Pieter Saenredam, *St. Odolphuskerk te Assendelft*, 1649.

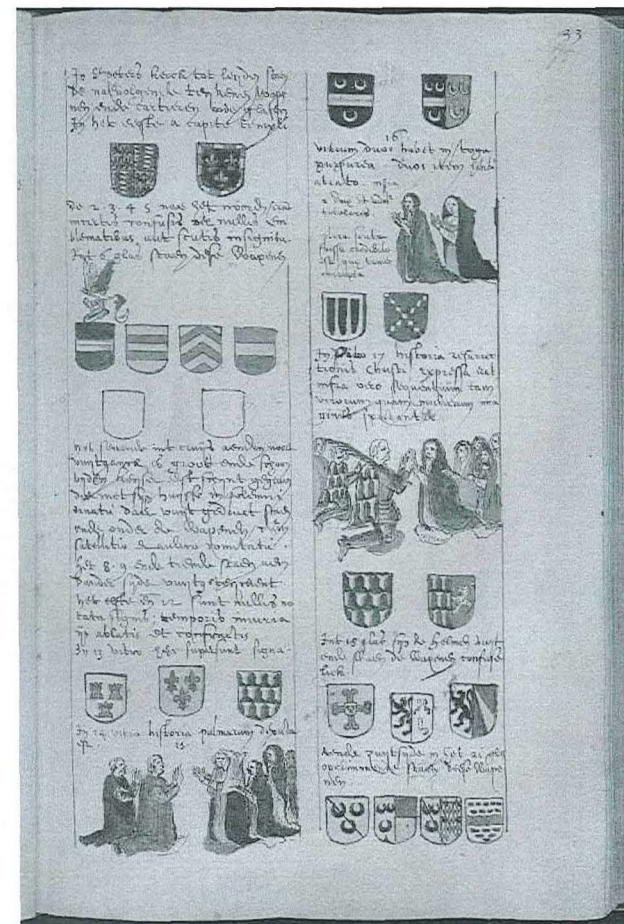

6. Jacob Adriaensz. Berckheyde, *Interieur Bavokerk Haarlem*, 1665.

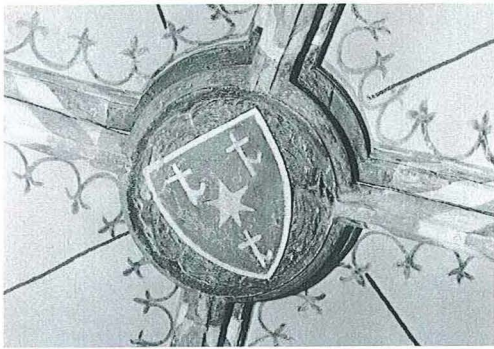

7. H.P. Schouten (1747-1822), interieur van de Nieuwe Kerk, gezien vanuit de zuidelijke kooromgang bij de Eggertkapel naar het transept en zuidelijke zijbeuk, 1796.

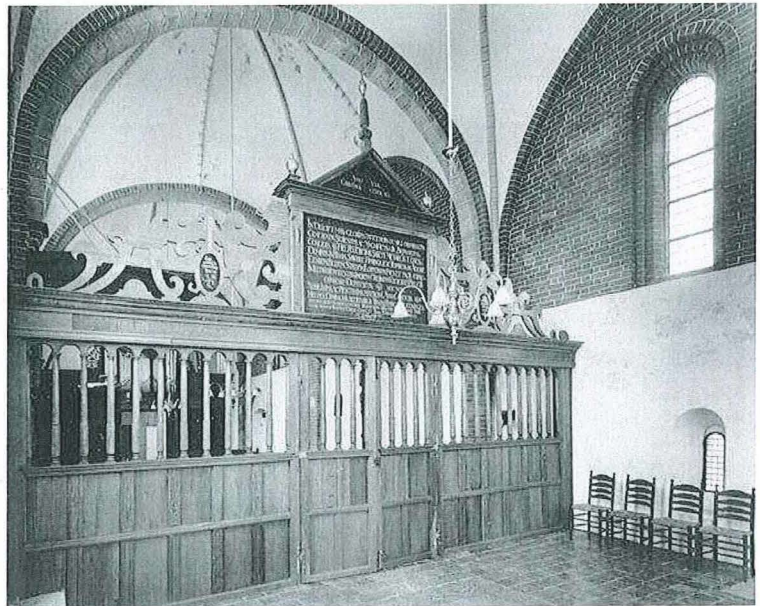
Links op de voorgrond het grafmonument van Willem Eggert met diverse modieus geklede toeschouwers. Rechts is tekenaar H.P. Schouten, bezig het monument te tekenen, gadesgeslagen door een werkman. Verder loopt er nog een dienstmeid rondmet een emmer en twee honden.

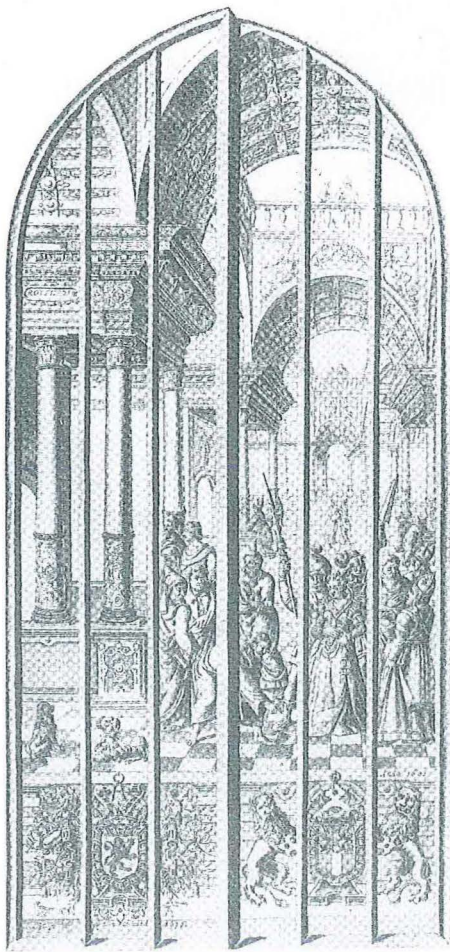
8. Van Buchel, *Inscriptiones*, Pieterskerk Leiden

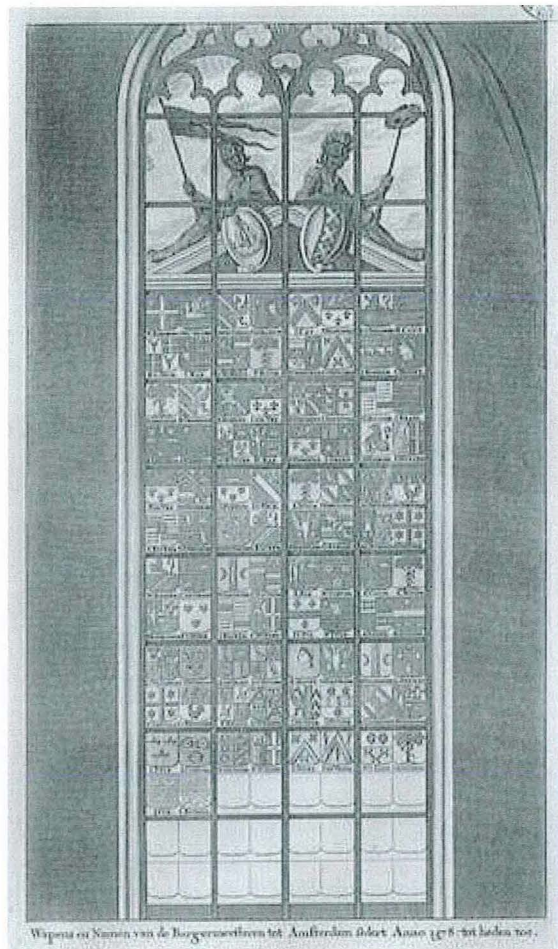
9. Gewelfschotel Martinikerk Groningen

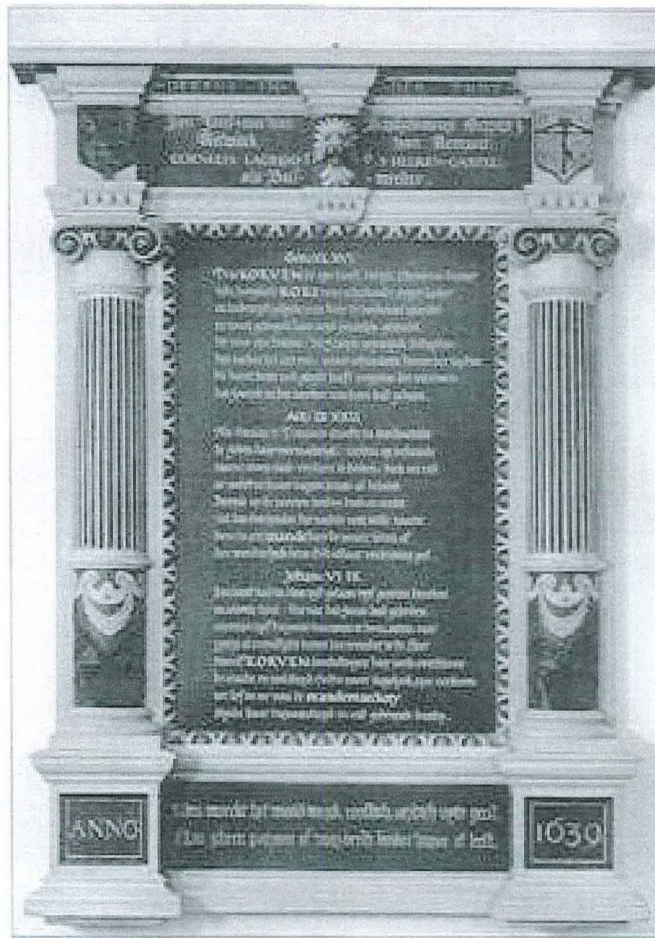
10. Koorhek Huizinge

11. *De overspelige vrouw*, raam in St. Janskerk in Gouda, geschonken door de stad Rotterdam in 1601.

12. *Ets Wapens en Namen van de Burgermeesteren tot Amsterdam sedert Anno 1578 tot heden toe*, gebrandschilderd glas in Oude Kerk.

13. Mandenmakersbord Jacobikerk Utrecht, 1639, geres-
taureerd 1990.

Tekstbord Mandenmakersgilde Jacobikerk Utrecht

Gen: XL XVI

Drie KORVEN op syn hoofd droegh Pharaonis backer
inde hooghste KORF was allerhande spyse lacker
en toebereyd gelyck men door de backonst maect
en wast gevogelt daer aent peuselen geraeckt
dit as een droom / die Joseph wyselyck beduyden
den backer tot een val / maer schenckers droom bet luyden
die doent hem wel gingh heeft vergeten het vermaen
dat Joseph in den kercker aen hem had gedaen.

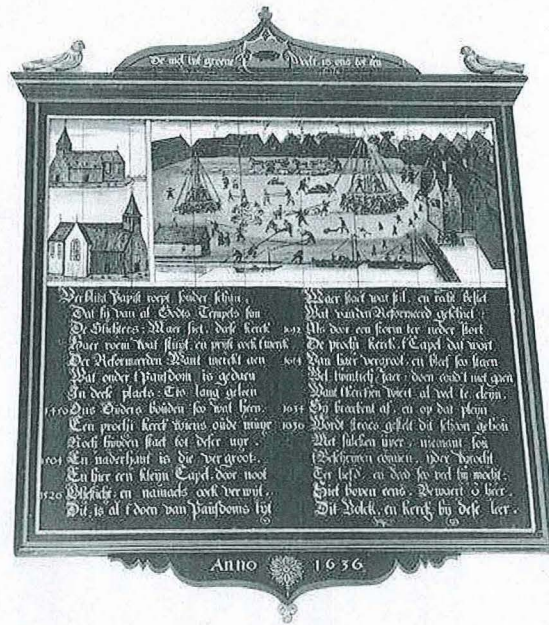
Act: IX XXII

Als Saulus te Damasco strafte en beschamede
de Joden daar woonachtich, hielden sy befaemde
tsaem eenen raad, om hem te dooden, doch int ent
so wierden haare laegen Saulo al bekend
dewyle sy de poorten hoeden dach en nacht
ziet den discipulen des nachts met stille wacht
hem in een MANDE door de mueren lieten af
hoe wonderlyck hem God aldaar verlossing gaf

Johan: VI IX

Een kind had in dien tijd gelaen vyf gersten brooden
en vissen twee dus nae dat Jesus had geboden
omstrent vijf duysent mannen te doen sitten neer
zynze al versadight hoort hoe wonder is de Heer
twaelf KORVEN brockelingen daer noch overbleven
de macht en miltheyd Godts moet hogelyck syn verheven

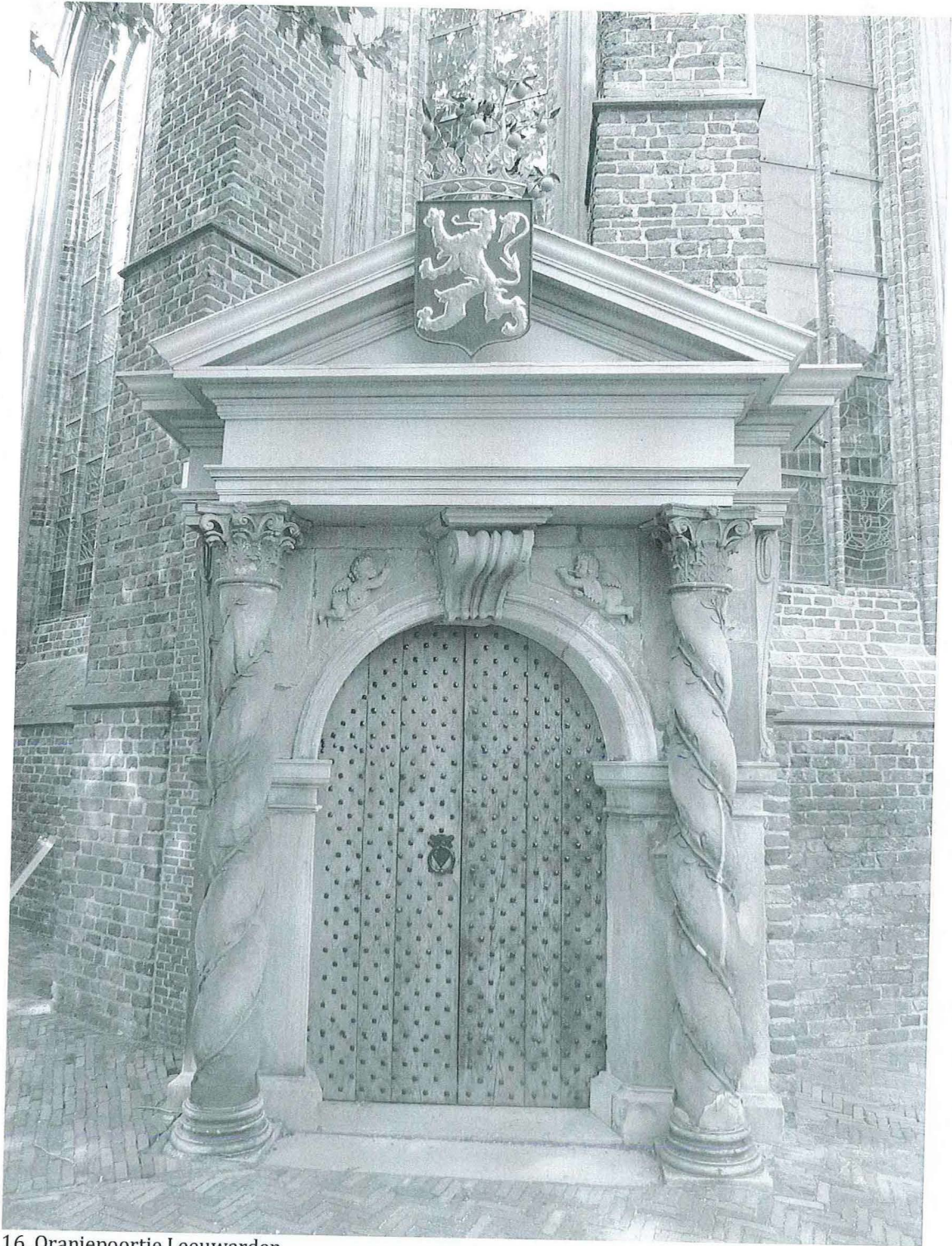
tot lof en eer van de MANDEMAKERY
blyckt haer bequaamheyd en oud gebruyck hierby.

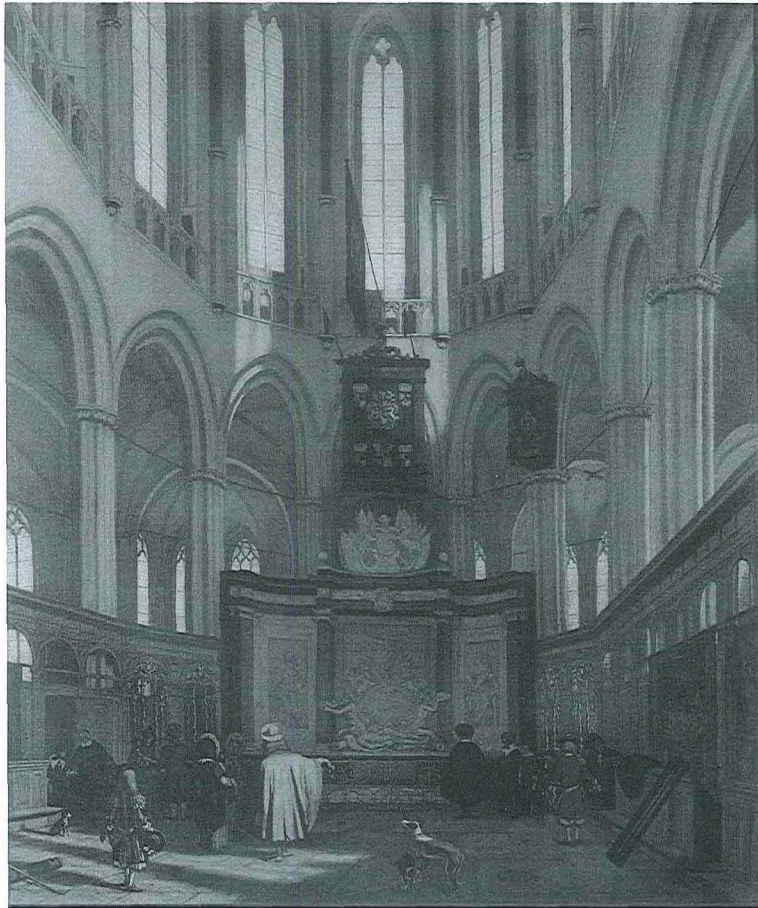
14. Tekstbord kerk Schermerhorn

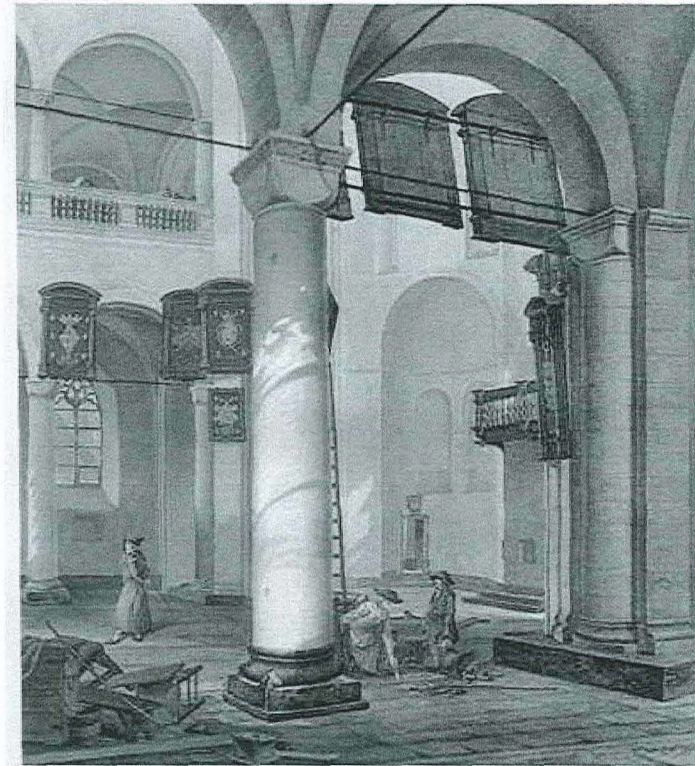
15. Schilderij watersnood Scheveningen.

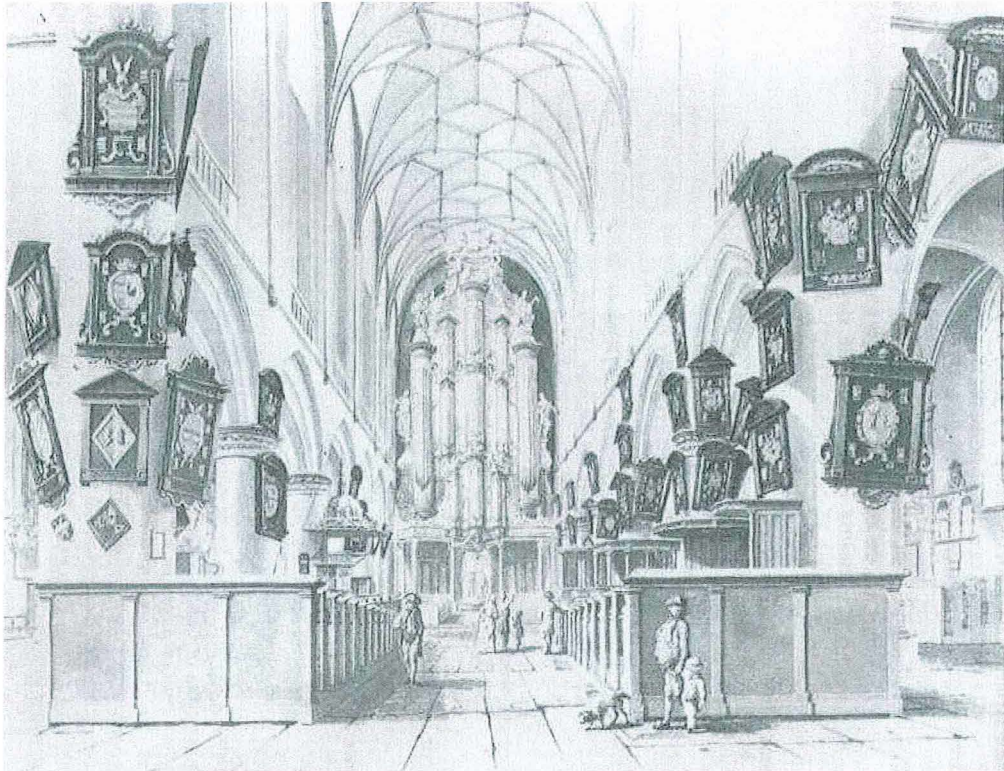
16. Oranjepoortje Leeuwarden

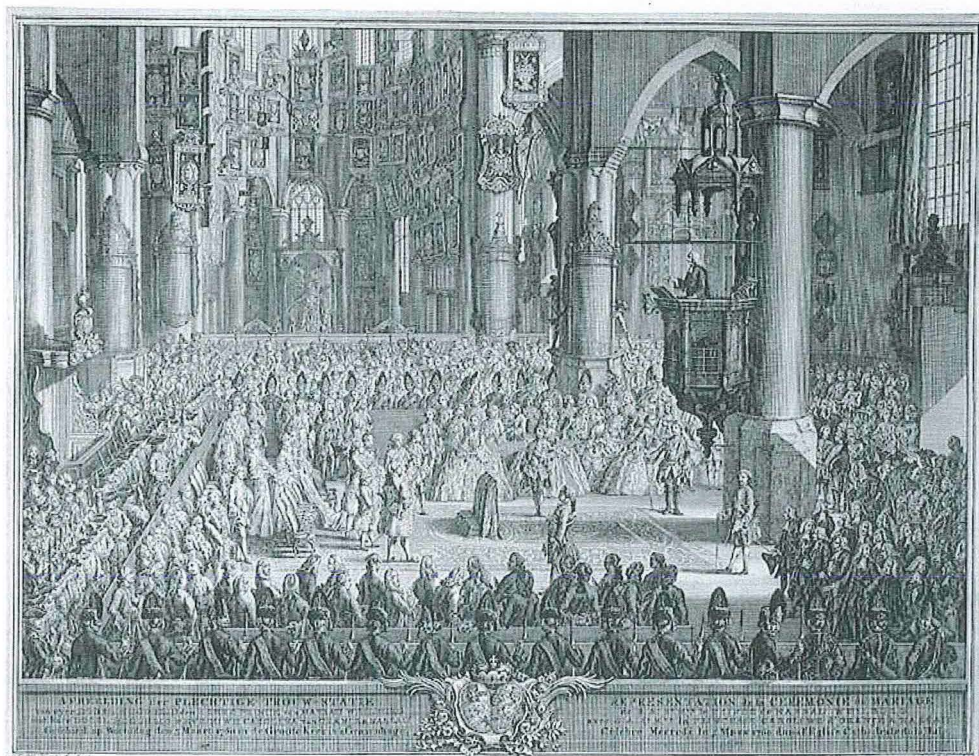
17. Emanuel de Witte, *Koor van de Nieuwe Kerk te Amsterdam*, 1683.
Toeristen voor het het praalgraf van Michiel de Ruyter.

18. C. van Hardenbergh, *Interieur van de Mariakerk te Utrecht*.
Doorkijk vanuit zuidertransept naar de noordelijke koorkapel.
Tegen de pilaar is een ladder zichtbaar en twee mannen zijn aan
het werk. Mogelijk wordt een rouwbord opgehangen.

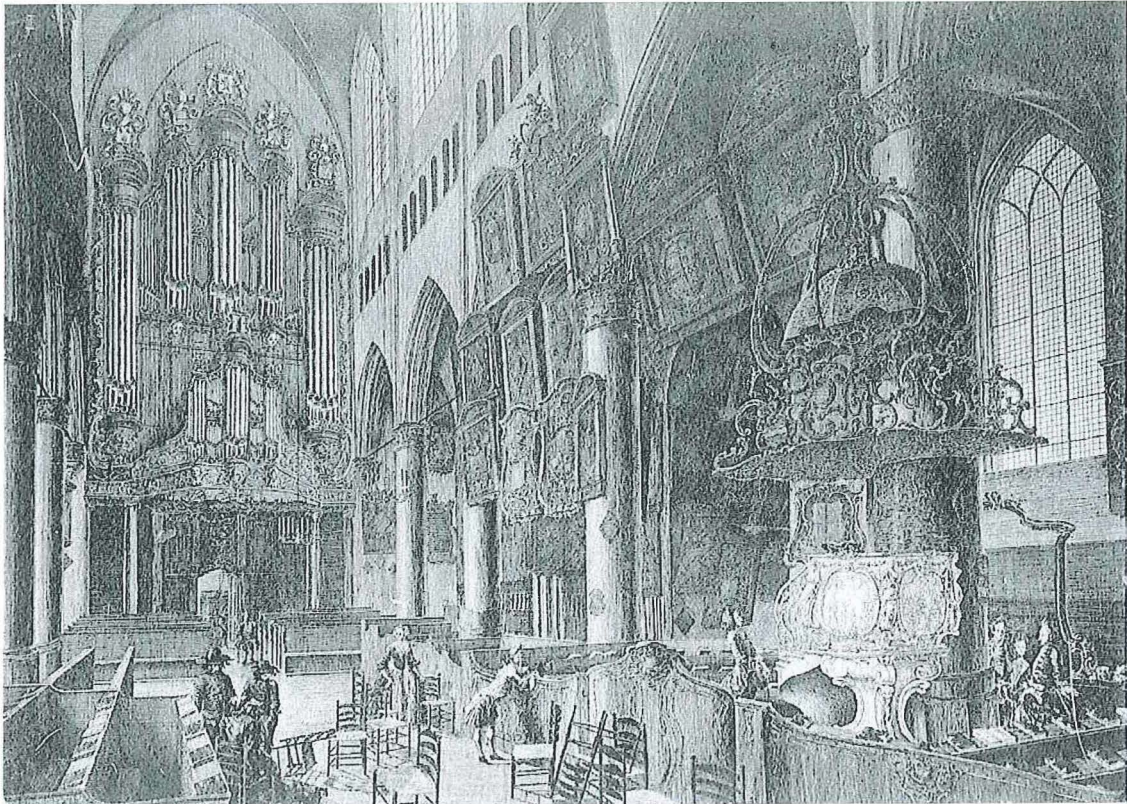

19. Interieur Bavo naar het westen, 1789.

20. Simon Fokke, *Huwelijk van Prinses Carolina van Nassau met Karel Christiaan van Nassau-Weiberg, Grote Kerk Den Haag, 1760*. Het koor, de muurvlakken en de pilaren zijn vrijwel volledig bedekt met rouwborden.

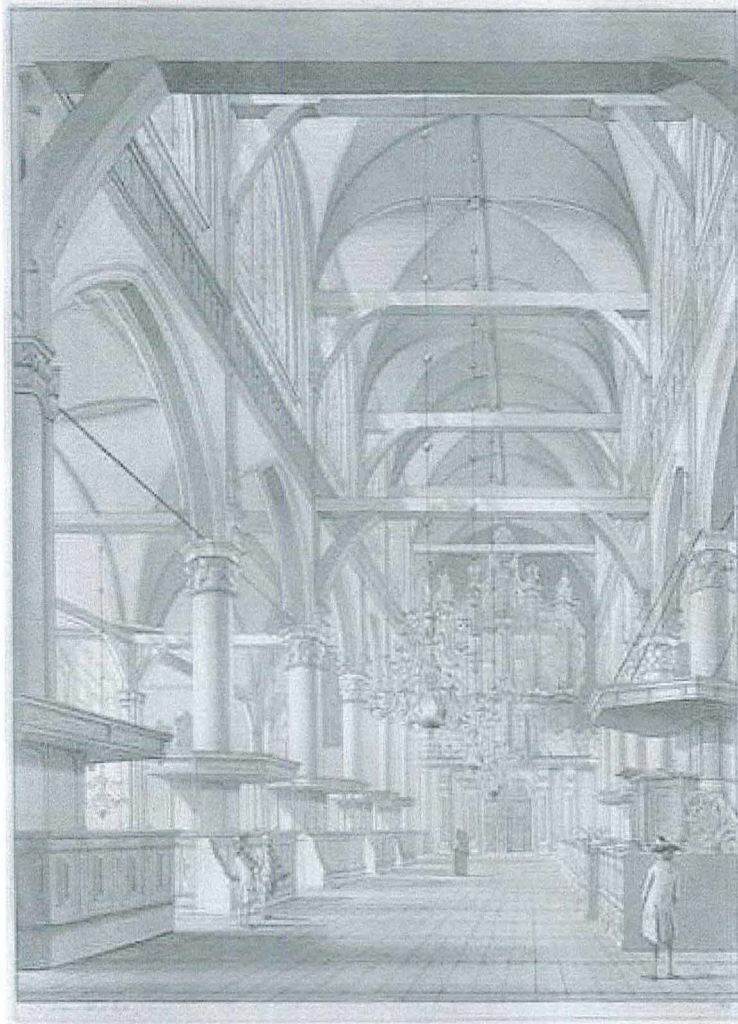

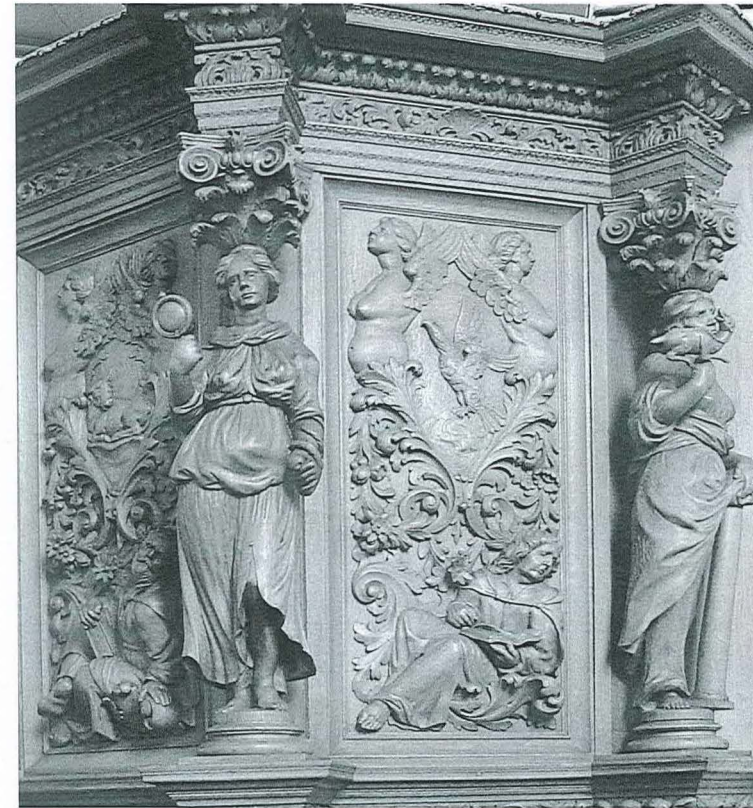
21. Gravure Grote Kerk Dordrecht, ca. 1760.

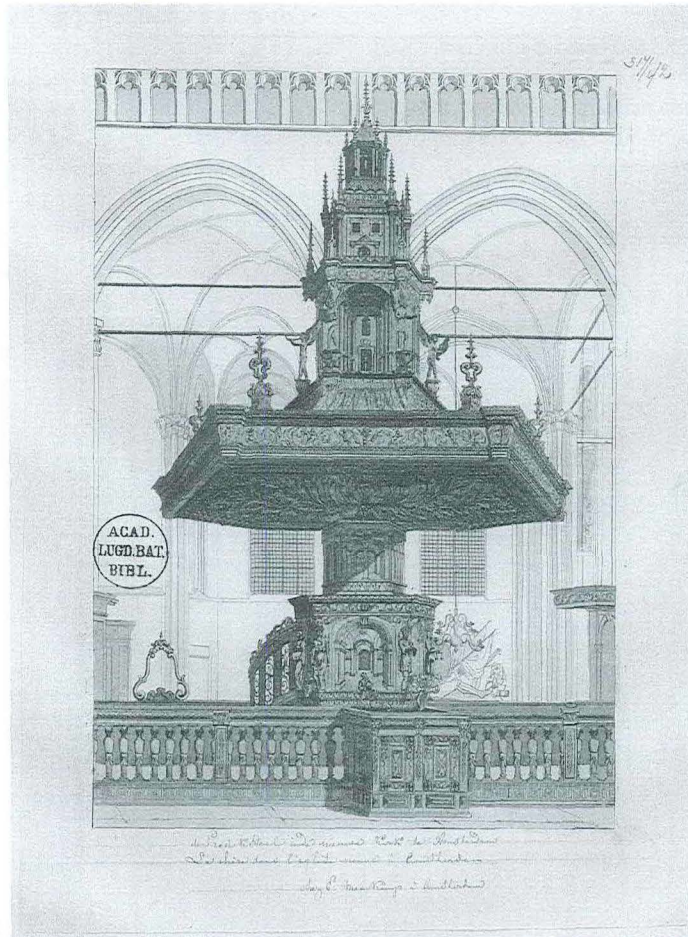
22. Interieur koor Midwolde met links de herenbank

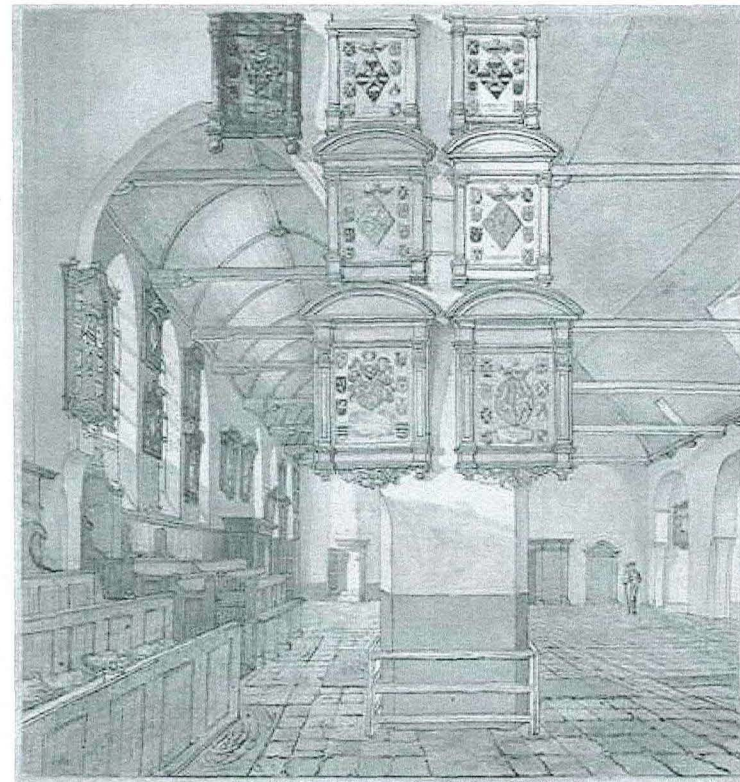
23. Hendrik Keun, *Het schip van de Oude Kerk, gezien van de kruising naar het grote orgel*, 1769. Links de banken voor resp. oud-schepenen, burgemeesters, regerende schepenen, kerkmeesters en commissarissen; rechts de dooptuin met daarin de preekstoel en de voorlezersbank, daarachter resp. de banken voor professoren en voor secretarissen en commissarissen.

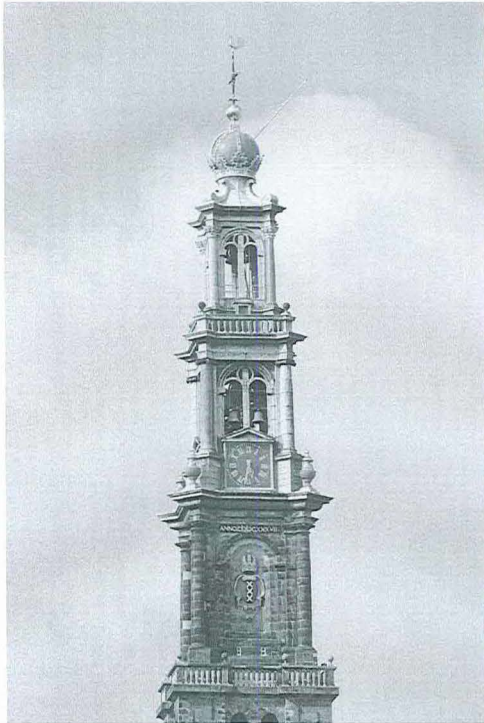
24. Detail kuip preekstoel Uithuizen.

25. Kansel Nieuwe Kerk te Amsterdam

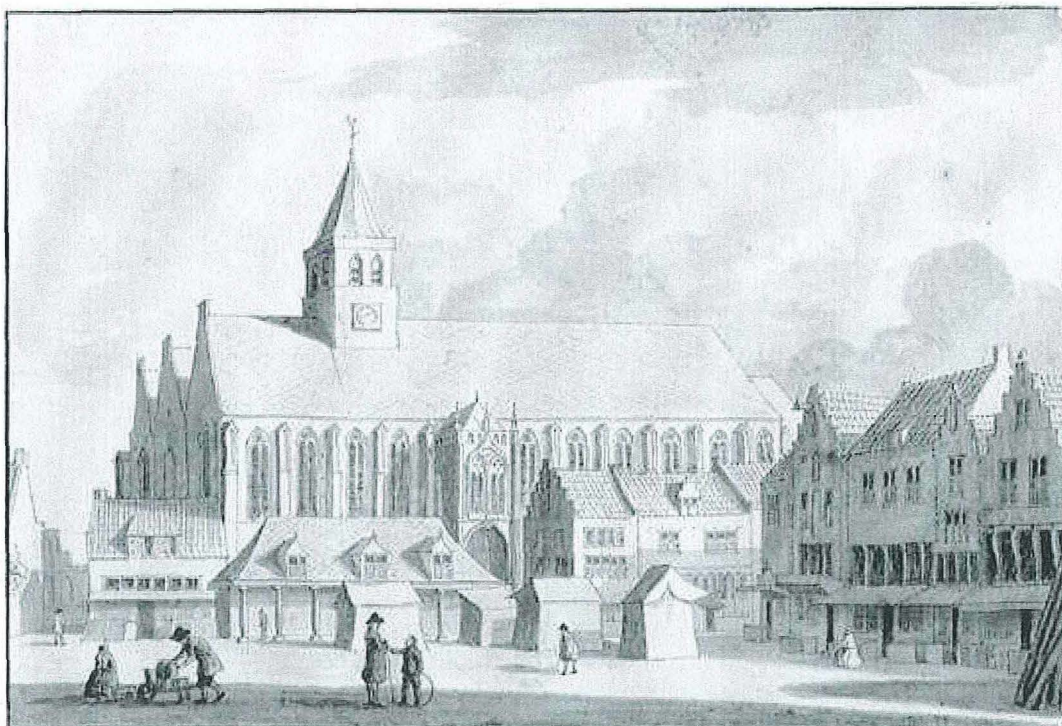
26. Interieur van de Geertekerk te Utrecht, De zuidelijke zijbeuk en het schip gezien vanuit het zuidertransept, met tegen de zuidwestelijke pijler wapenborden van de families Poos van Amstel en Bronkhorst.

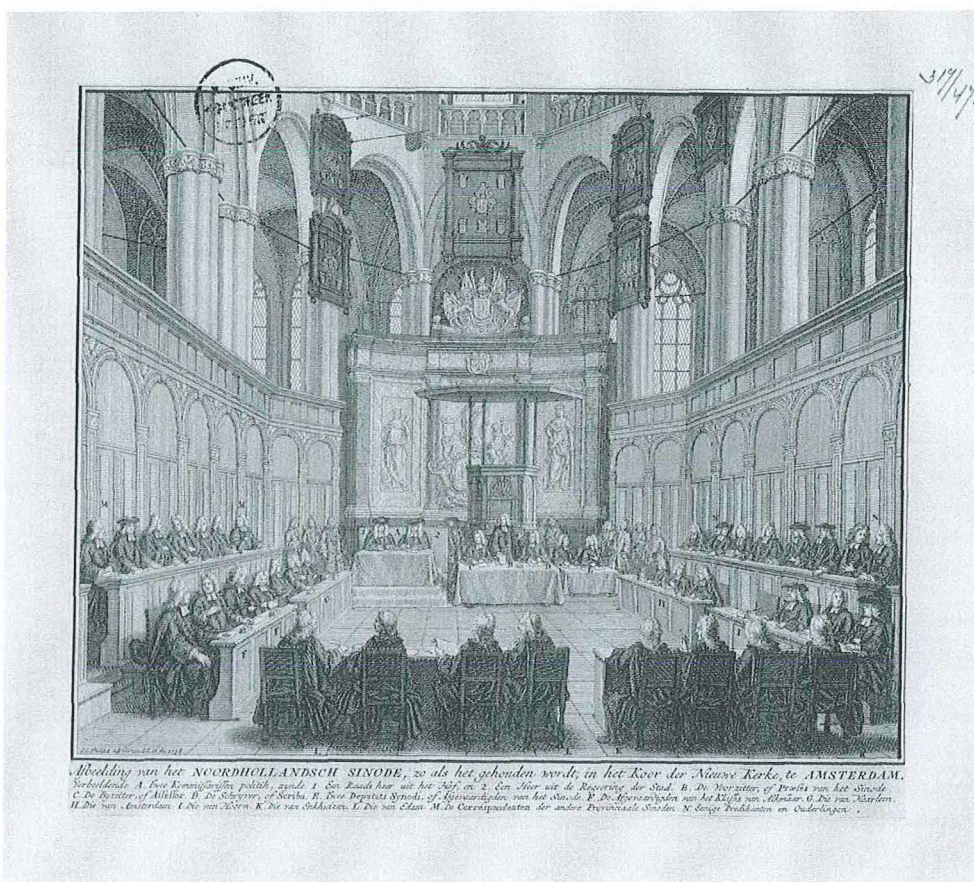
27. Detailopname Westertoren

28. Interieur Westerkerk naar het westen. Het wapen van Amsterdam is zichtbaar boven de klok, boven het orgel en als bekroning van kroonluchters.

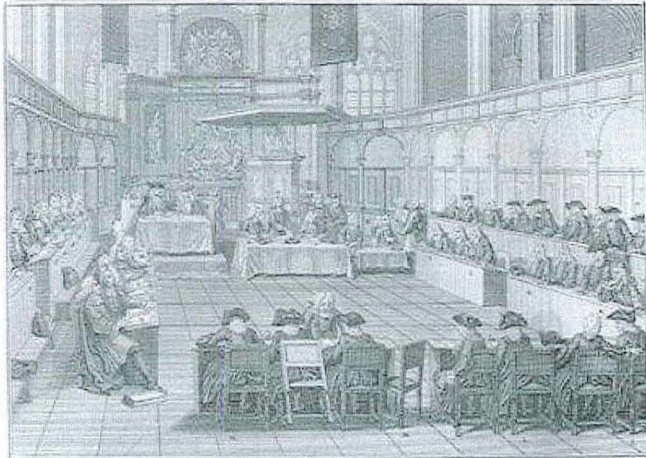

29. L.P. Serrurier, Gezicht op de Hof met de St.-Joriskerk te Amersfoort uit het zuiden, 1729, Vóór de kerk de Boterbeurs en rechts daarvan de tegen de kerk aangebouwde Zevenhuizen.

Abbeiding van het NOORDHOLLANDSCH SINODE, zo als het gehouden wordt in het Koor der Nieuwe Kerke, te AMSTERDAM.
 Verbeeldende: A. Twee Koningrijcken politick, zynde 1. Een Raad van den Hof, en 2. Een Hof van de Republiek der Stad. B. De Voorzitter of President van het Synode.
 C. De Register of Secretaris. D. Twee Deputaten Synodi, of Afgevaardigden, van het Synode. E. De Afgevaardigden van het Koor van Amsterdam. F. Twee van Amersfoort.
 G. Twee van Amstelveen. H. Twee van Schiedam. I. Twee van Vlaar. M. De Overzieders van de andere Provinciale Synoden. N. Geestelicken en Ouderlingen.

30. Jan Caspar Philips, Vergadering van de Noord-Hollandse synode in het koor van de Nieuwe Kerk in Amsterdam, 1738.

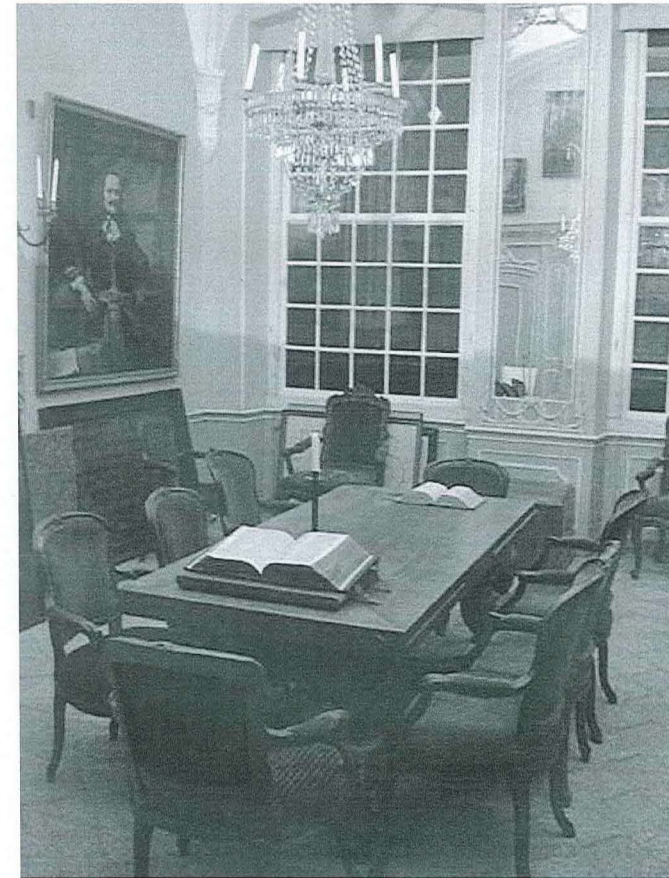

SYNODE van de Oude Kerk te AMSTERDAM in 1730.
 De President der Synode
 De Secretaris der Synode
 De Predikant der Oude Kerk
 De Predikant der Nieuwe Kerk
 De Predikant der Waalse Kerk
 De Predikant der Franse Kerk
 De Predikant der Engelsche Kerk
 De Predikant der Duitse Kerk
 De Predikant der Fransche Kerk
 De Predikant der Spaansche Kerk
 De Predikant der Portugalese Kerk
 De Predikant der Italiaanse Kerk
 De Predikant der Griekse Kerk
 De Predikant der Armenische Kerk
 De Predikant der Egyptische Kerk
 De Predikant der Arabische Kerk
 De Predikant der Perzische Kerk
 De Predikant der Indische Kerk
 De Predikant der Chinese Kerk
 De Predikant der Japanische Kerk
 De Predikant der Siamische Kerk
 De Predikant der Cochinchinische Kerk
 De Predikant der Malaccische Kerk
 De Predikant der Celebesische Kerk
 De Predikant der Moluccische Kerk
 De Predikant der Banda'sche Kerk
 De Predikant der Amboynsche Kerk
 De Predikant der Sumbawische Kerk
 De Predikant der Timorische Kerk
 De Predikant der Molukische Kerk
 De Predikant der Soembawische Kerk
 De Predikant der Timorische Kerk
 De Predikant der Molukische Kerk

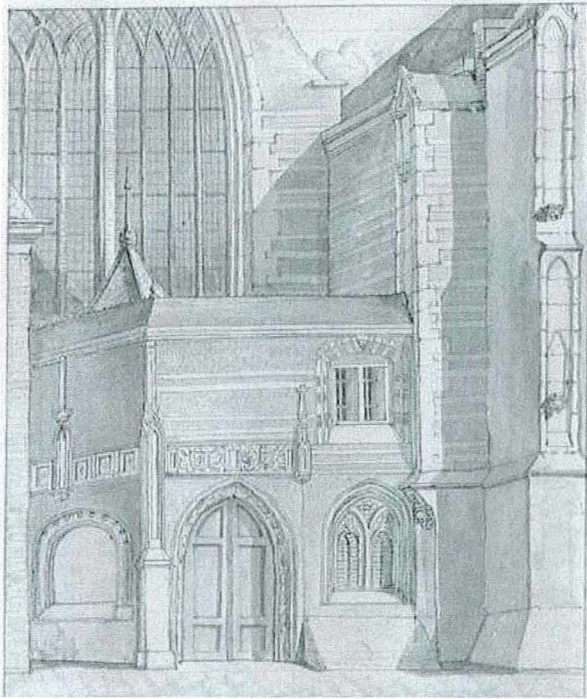

Handoplegging van de Propheeten der ENGLISCHE, WAALESE en FRANSCHE KERK te AMSTERDAM.

31. Boven: synode in Amsterdam 1730 en handoplegging
 proponent in Waalse en Franse kerk.

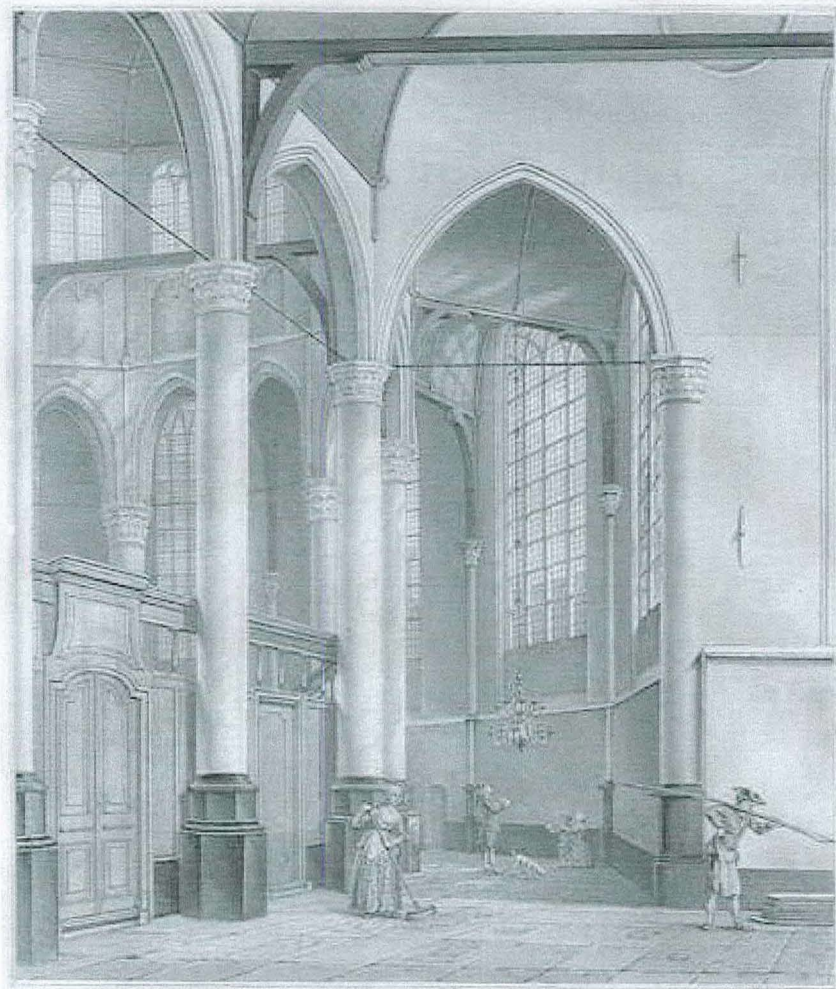
32. Kerkmeesterskamer Oude Kerk Amsterdam.

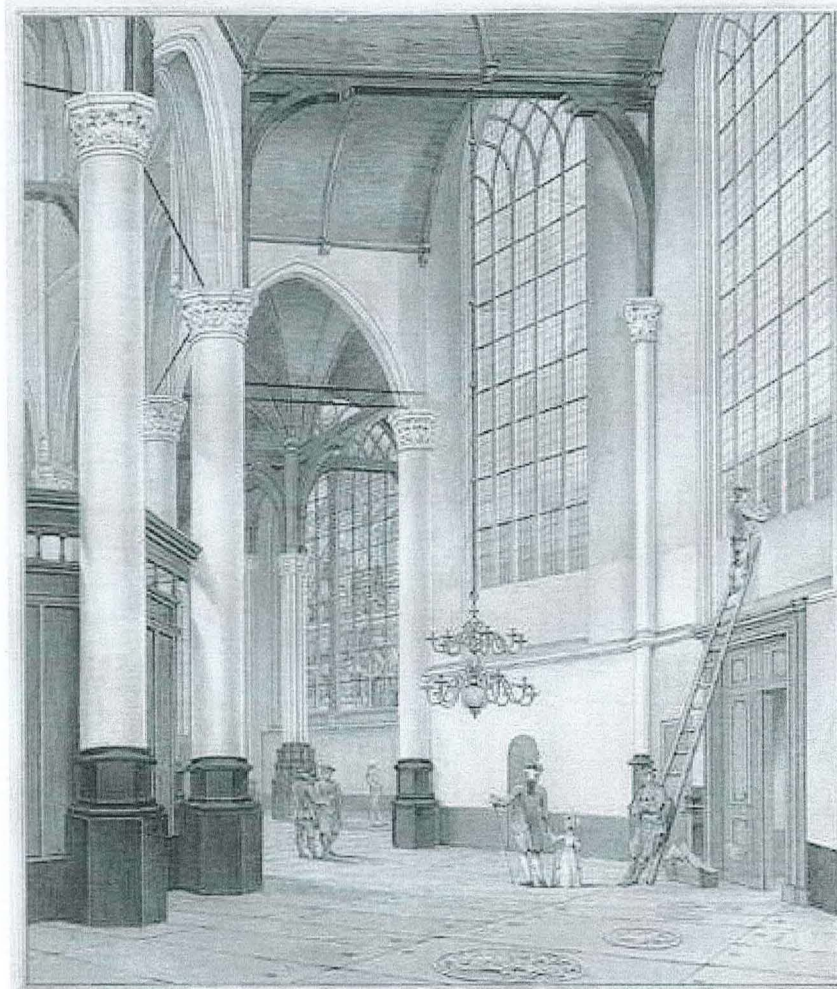
33. Gerrit Lamberts, *De Oude Kerk*. Het zuiderportaal van de Oude Kerk aan het Oudekerksplein met rechts het raam van de Diaconiekamer (de voormalige librerie) en daarboven het raam van de IJzeren Kapel. Rechts de zijmuur van de Sint Sebastiaanskapel. Op de achtergrond het raam van de Smidskapel, geheel links de muur van de kerkmeesterskamer.

34. Gerrit Berckheyde, *Exterieur Bavokerk Haarlem*, 1666. De luiken van de kerkhuisjes dienen als toonbank.

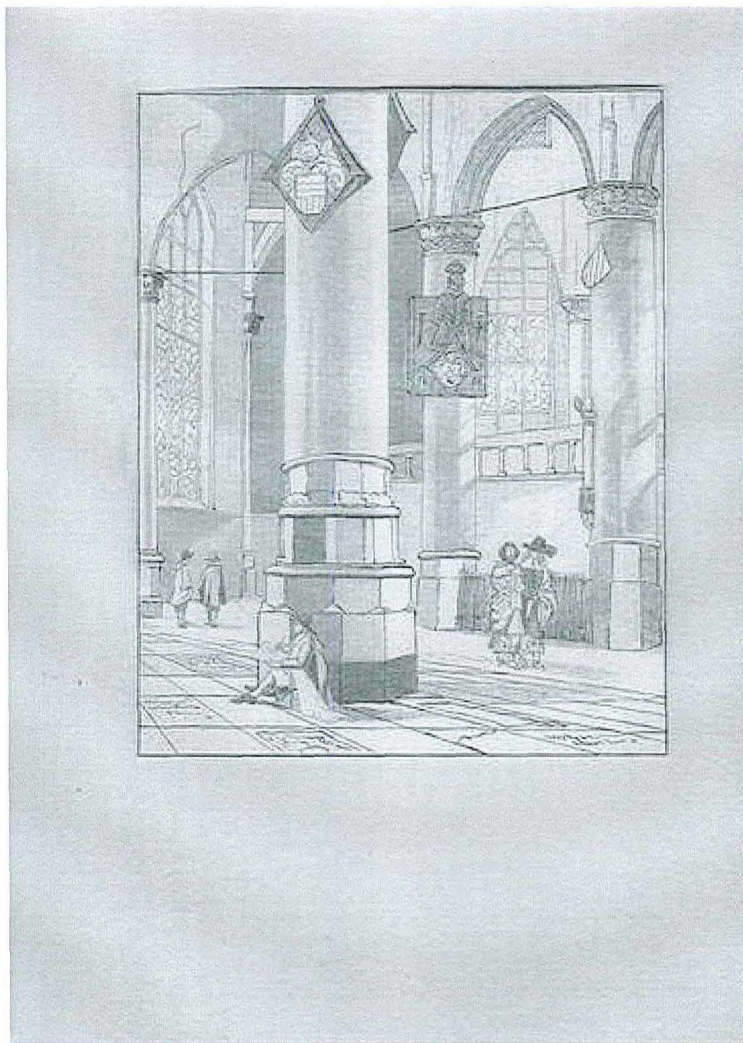

35. H.P. Schouten, De kooromgang van de Oude Kerk, gezien vanuit de Buitenlandvaarderskapel, 1786. Schoonmaakster en timmerman zijn aan het werk.

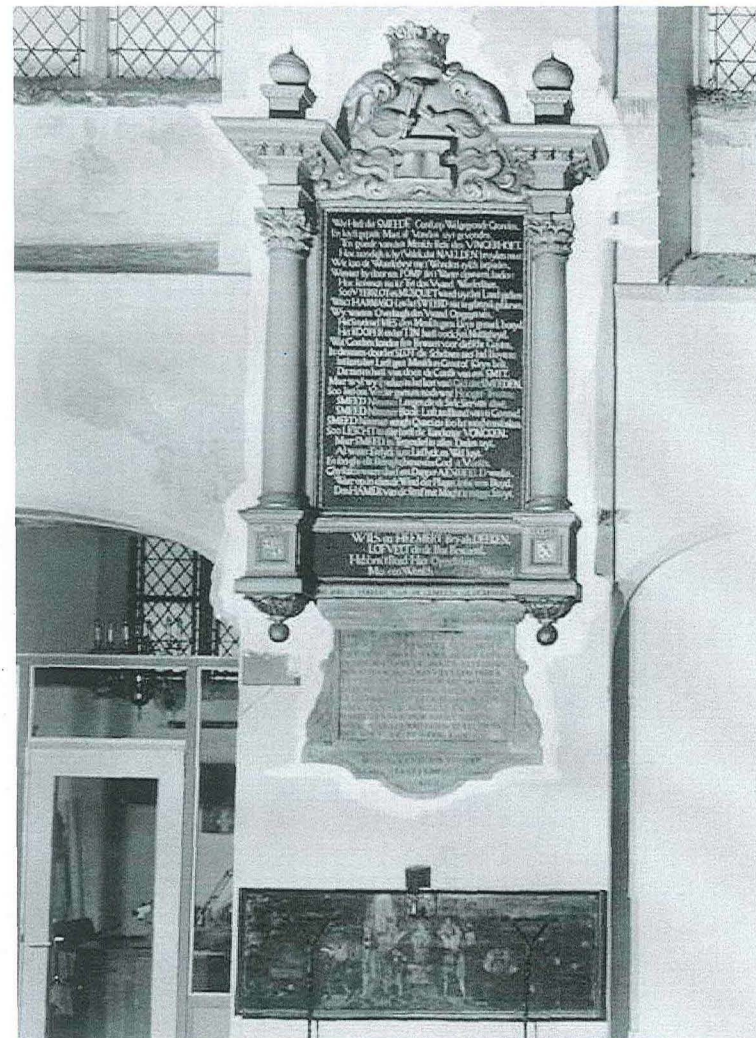

36. H.P. Schouten, De kooromgang van de Oude Kerk, gezien naar de Mariakapel. Rechts een glazenmaker op een ladder die een glasruitje vervangt, 1786.

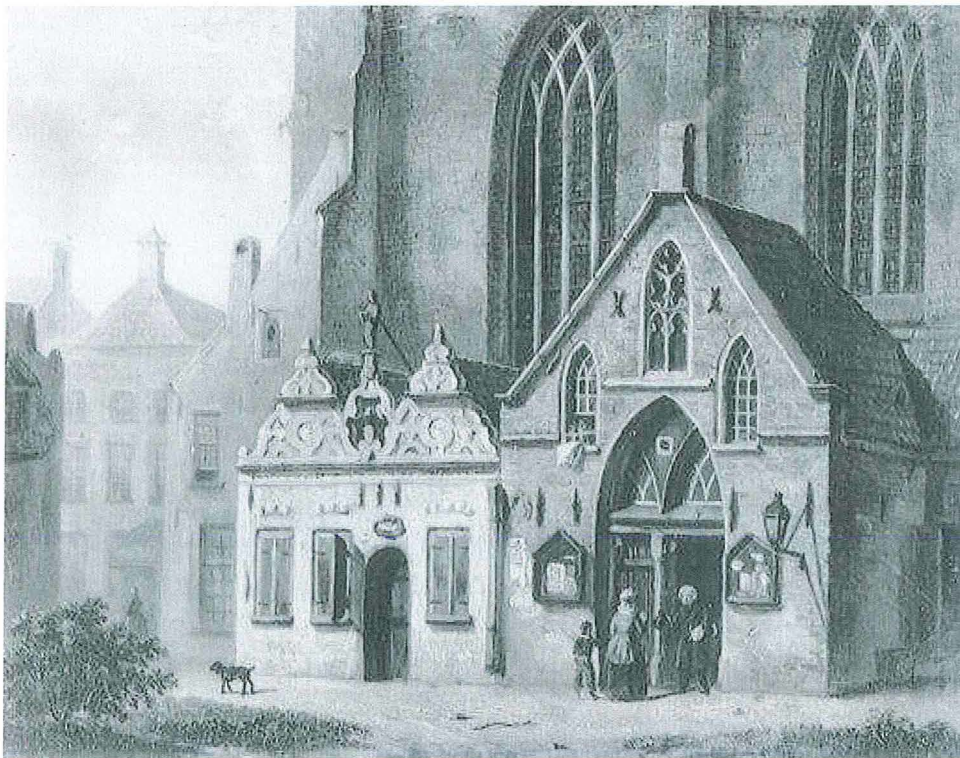
37. Bernhard Schreuder, onder supervisie van Cornelis Ploos van Amstel. *Interieur van een kerk*. Aan de voet van een pilaar zit een kunstenaar te tekenen.

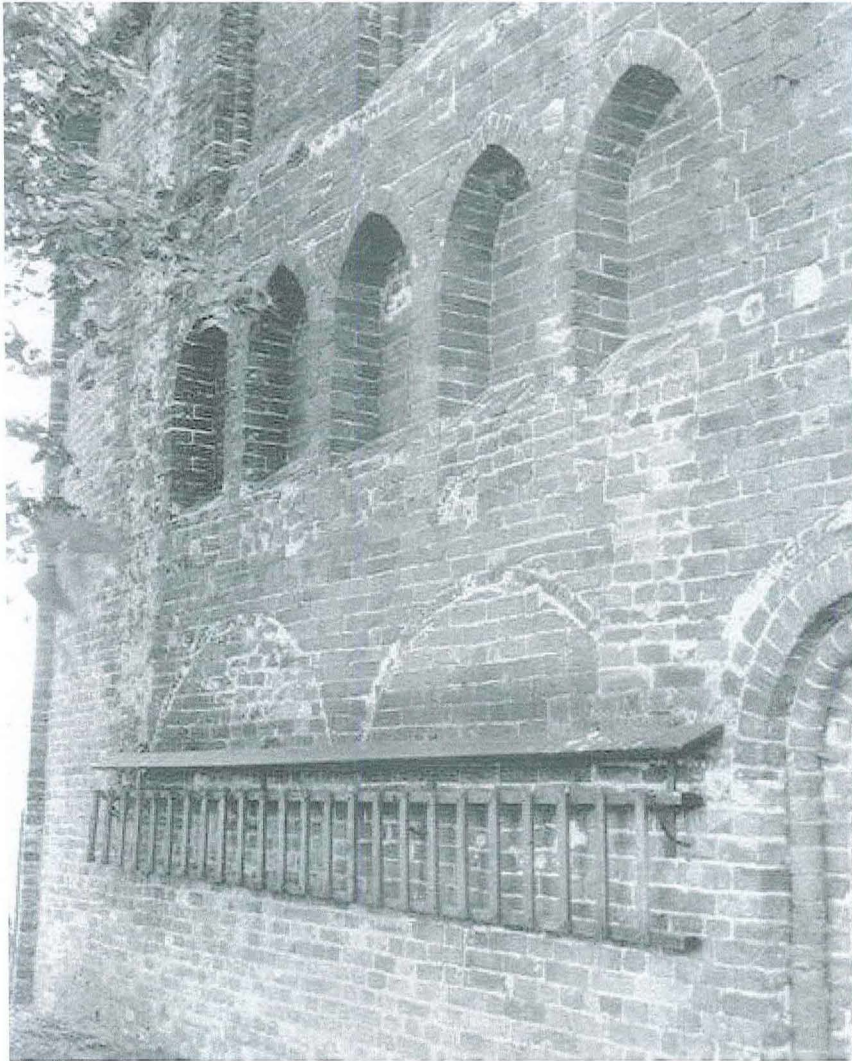
38. Gildebord en broodbank van Smidsgilde in Buurkerk Utrecht

39. J. Hoevenaer Wz., *Interieur van de Buurkerk te Utrecht*, 1870-1890. de noordelijke zijbeuk tijdens de uitdeling van brood aan de armen vanaf de klaptafel van het St. Eloyengasthuis.

40. Boter- en Broodhuisje bij Martinikerk, Groningen.

41. Brandladder kerk Thesinge.

42. Emmanuel de Witte, *Interieur van een protestantse gotische kerk*, 1660-1680. Met motieven van de Oude en de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Gezicht in de kooromgang waar een man praat met een grafdelver. Bij het geopend graf spelen twee honden.

Mijn Heeren Burgerm^{en} ende Regeerders
 des stads Enckhuizen hebben op de Reclame van de
 grabemakers deses stades weegen de verbetering v. in hun
 loon Soeraevonden ende verstaen gelijck haer
 goetvinden ende verstaen bij desen dat de selve tot loon
 sullen genuten als volghet

	fl.	st.
<i>Inde kerck</i>		
Dan een dubbelde serck 3 diep	3	0-0
twee diep	2	5-0
een diep	2	0-0
Een enkelde serck 3 diep	2	4-0
twee diep	1	12-0
een diep	1	8-0
Een kinde op de Beer	0	18-0
een kinde onder de arm	0	10-0
een dood uit en in te setten vermaen sijnier	1	0-0
een kint uit en in te setten	0	7-0
<i>Oude kerckhoff</i>		
Dan een oude doop op kerckhoff	0	10-0
een kinde op de beer	0	7-0
een kinde onder de arm	0	5-0

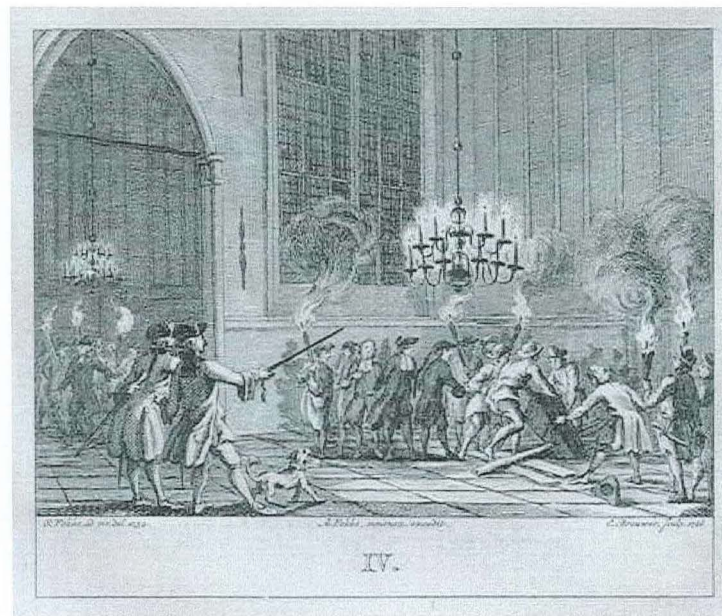
Alus gedaen ende aen verstaert bij mijn G. heeren
 Burgemeesteren voornemt: den 27. December 1659
 Ter Ordonnantie van de selve

W. Schmeijns

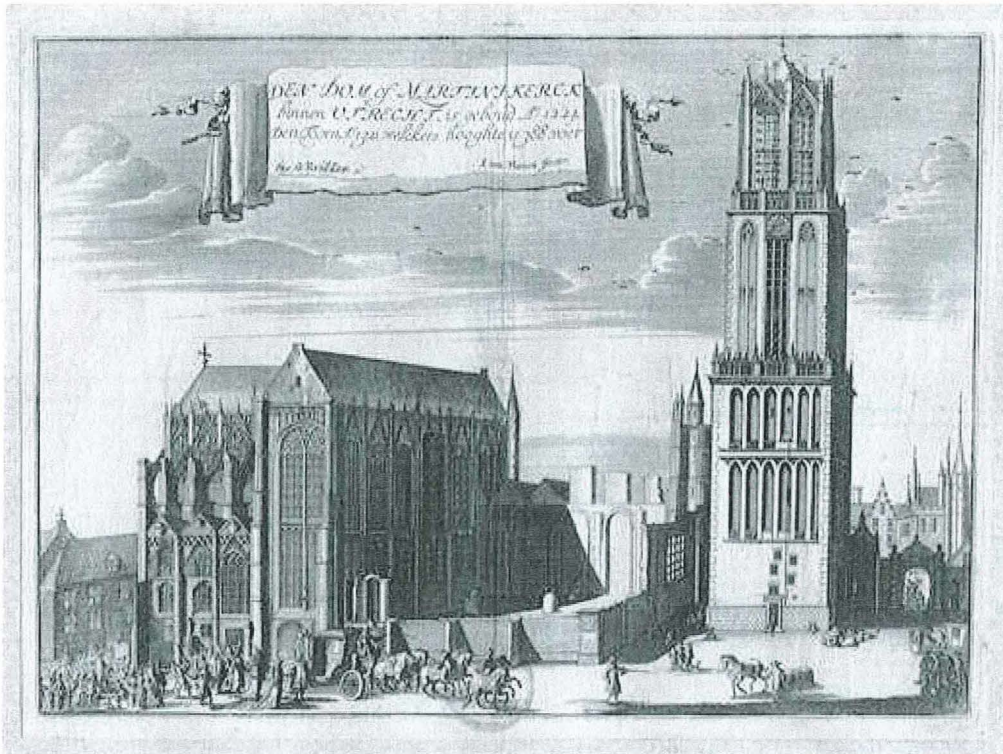
43. Prijslijst begrafenissen vastgesteld door stadsbestuur van Enkhuizen.

44. L.P. Serrurier, *Gezicht op de Nederlands Hervormde kerk te Zeist uit het zuidwesten tijdens de begrafenis van een kind, 1734.*

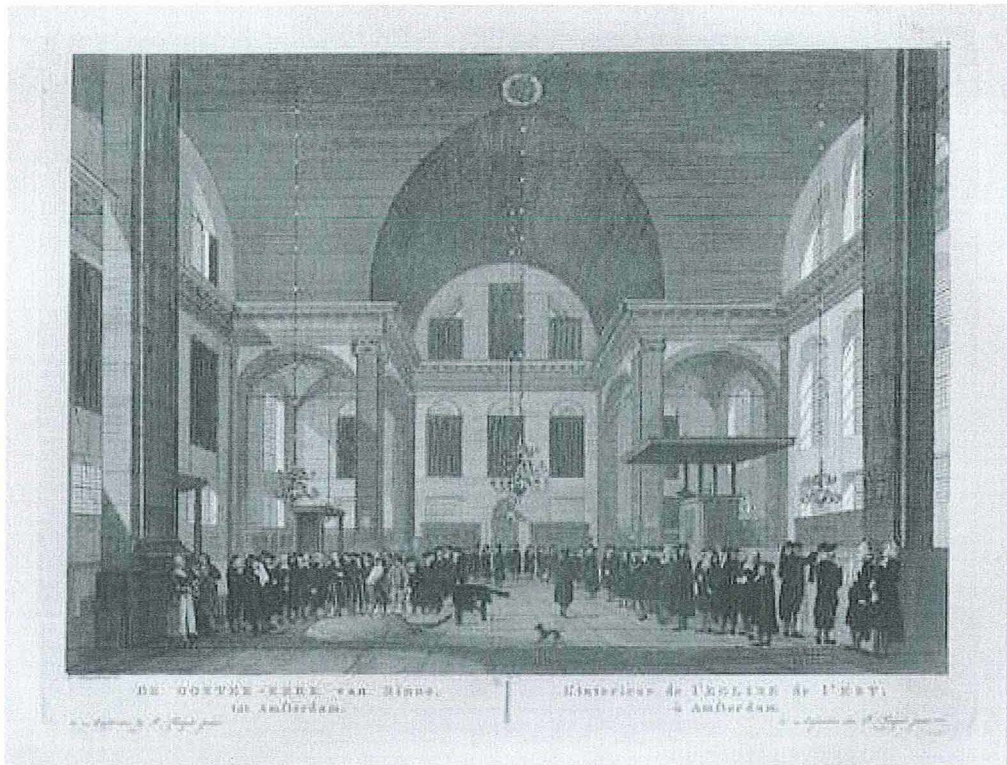
45. S. Fokke, *Begrafenis van Daniël Raap, 1786, Heimelijke, nachtelijke begrafenis van de koopman en orangist Daniël Raap in de Oude Kerk in Amsterdam op 15 januari 1754.*

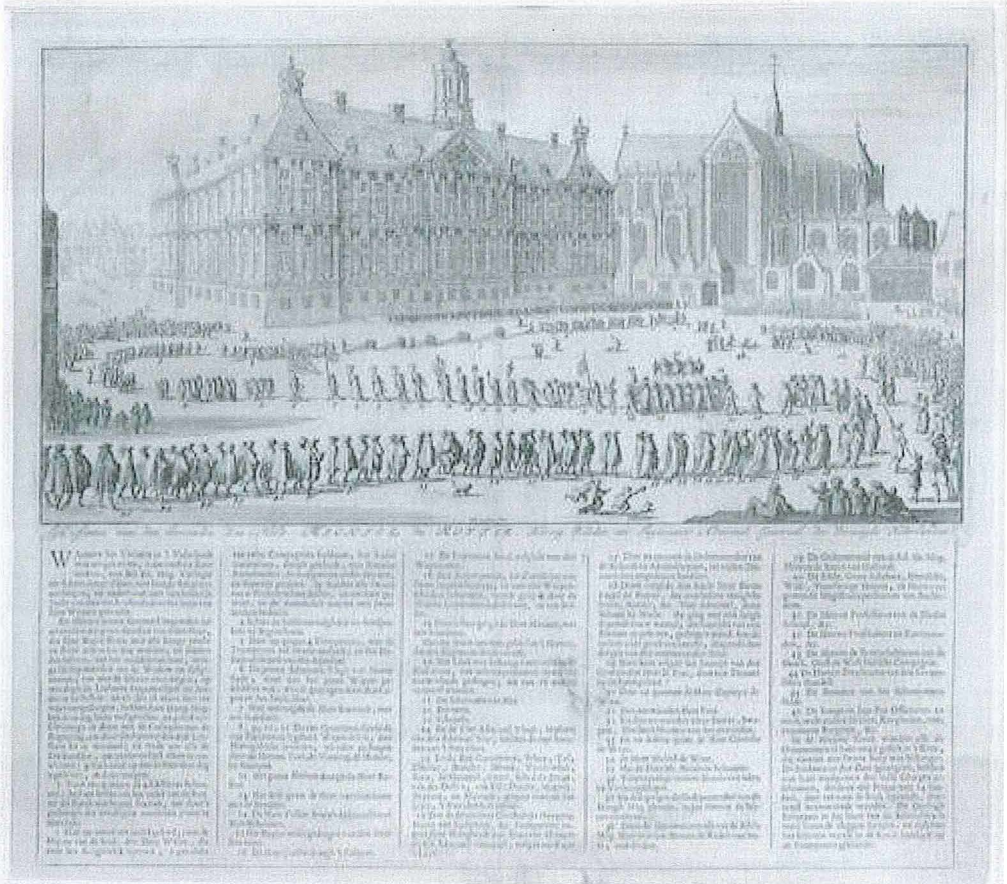
46. J. van Vianen, G. Kribber, *Gezicht op de Domkerk en het Domkerkhof te Utrecht uit het noordwesten met het geruïneerde schip van de kerk, 1680-1690.*

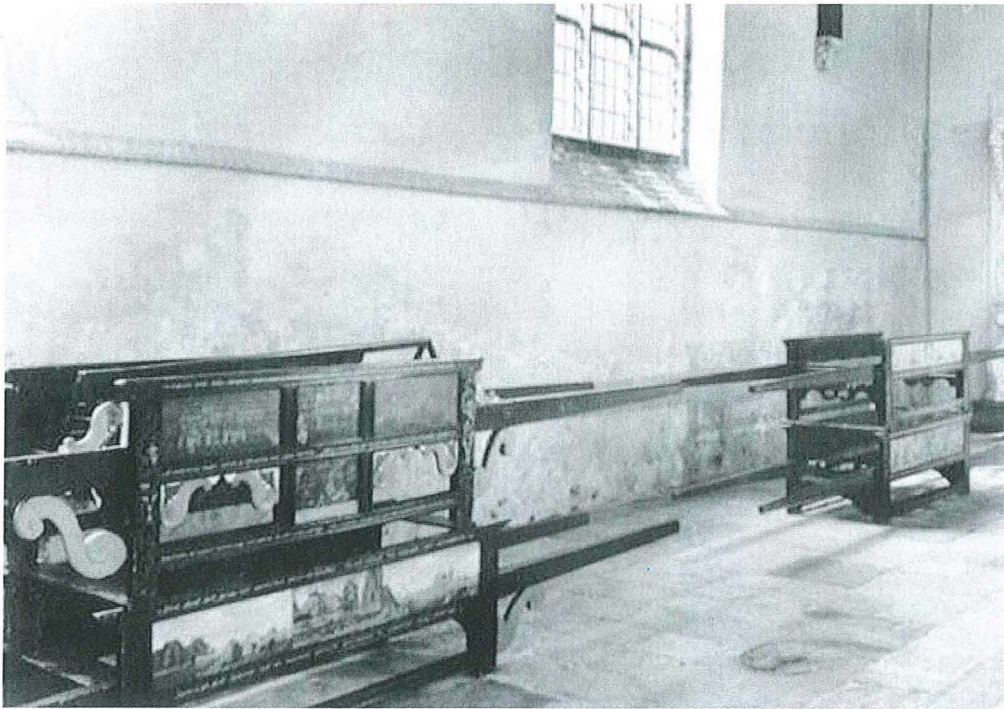
47. Bernard Picart, *Ceremonies funèbres comme on les fait à Amsterdam / à la Haye, 1732.* Dubbelprent met boven een begrafenisstoet trekkende langs de Nieuwe Kerk in Amsterdam en beneden een begrafenisstoet in Den Haag.

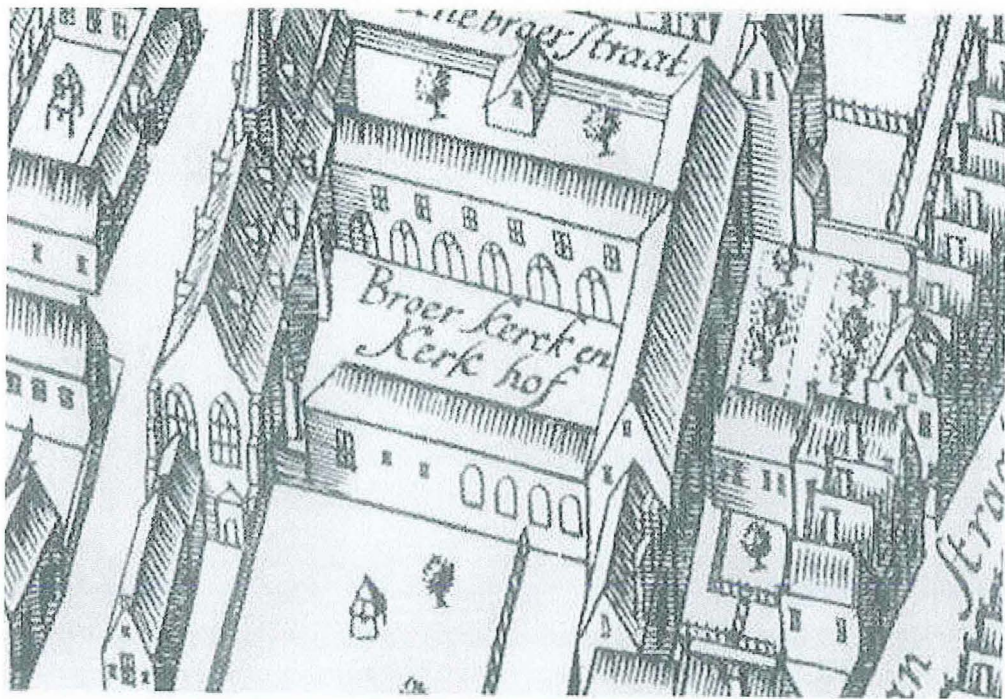
48. H.P. Schouten, *De Ooster-Kerk van Binne, tot Amsterdam, 1770-1780*. Interieur van de Oosterkerk, tijdens een begrafenis.

49. B. Stoopendaal, *Lijk Statie van den Heere Michiel de Ruijter Hertog, Ridder, etc. Luytenant Admiraal Generaal van Holland en Westvriesland*.

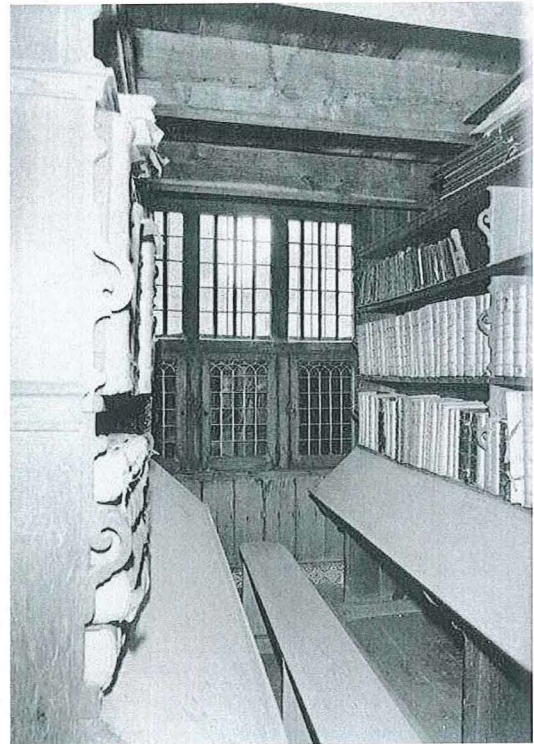
50. Gildebaren in kerk van Workum.

51. Uitsnede kaart Hauboys van voormalig Minderbroederklooster met Latijnse school en Academiekerk.

52. College in kerk.

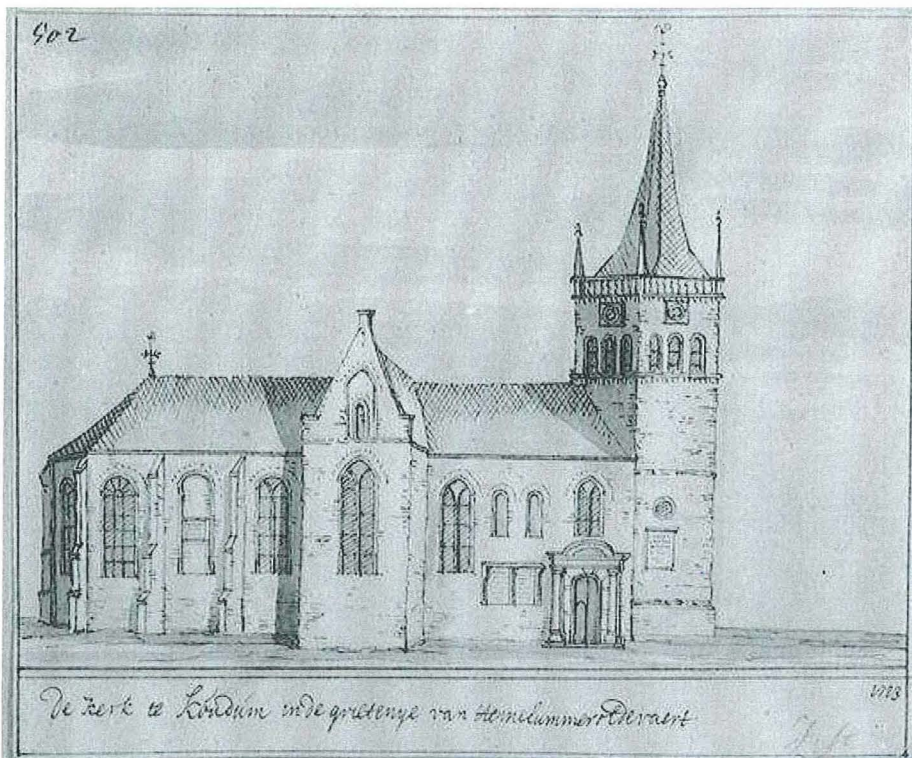

53. Librije Enkhuizen.

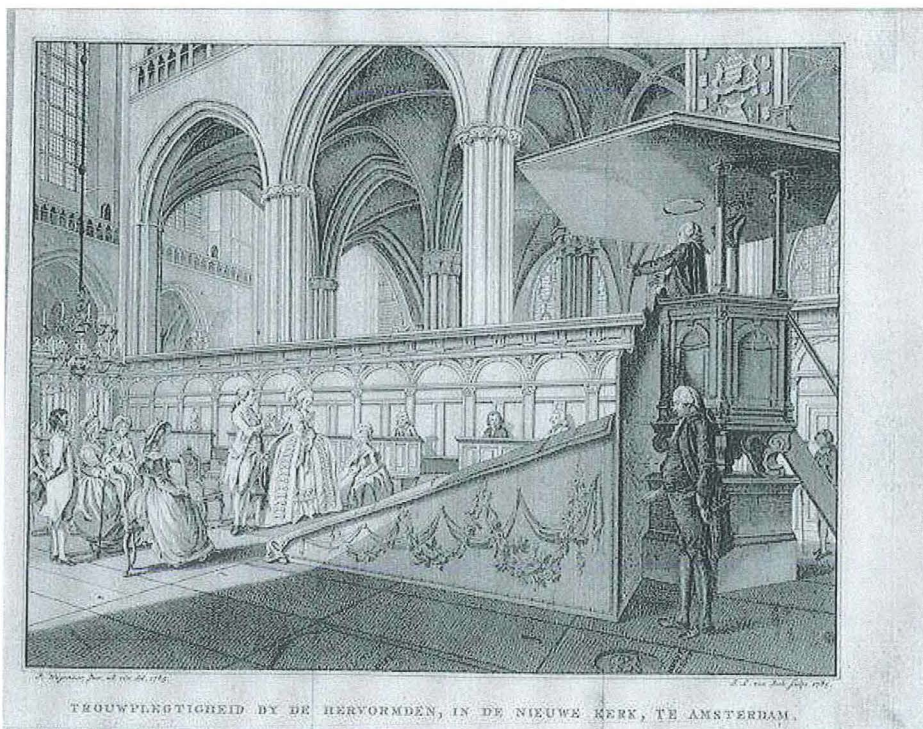

54. Librije Zutphen

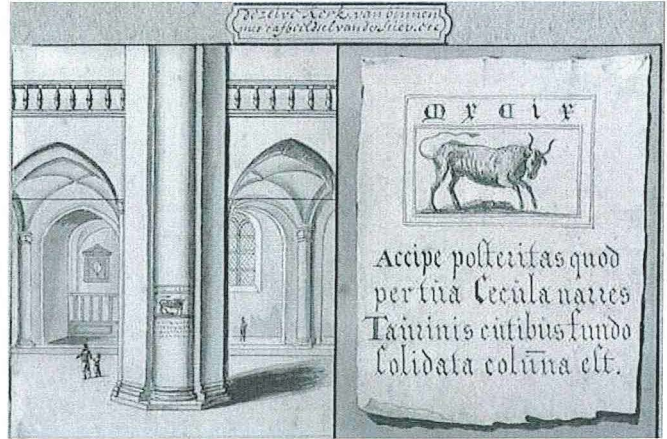
55. Kerk Koudum met mededelingenbord naast ingang.

56. P. Wagenaar, J.L. van Beek, Trouwplechtigheid by de Hervormden in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 1785.

57. Pentekening van schilderij Bullekerk.

58. A. Rademaker, *Interieur van de Mariakerk te Utrecht*, 1720. Doorkijk door het schip uit het zuiden, met de pijler met het reliëf van de stier (linkerhelft). De rechterhelft van de tekening bevat een afbeelding van een oud document met het reliëf van de stier en de bijbehorende tekst over de fundering van de kerk op ossenhuiden.

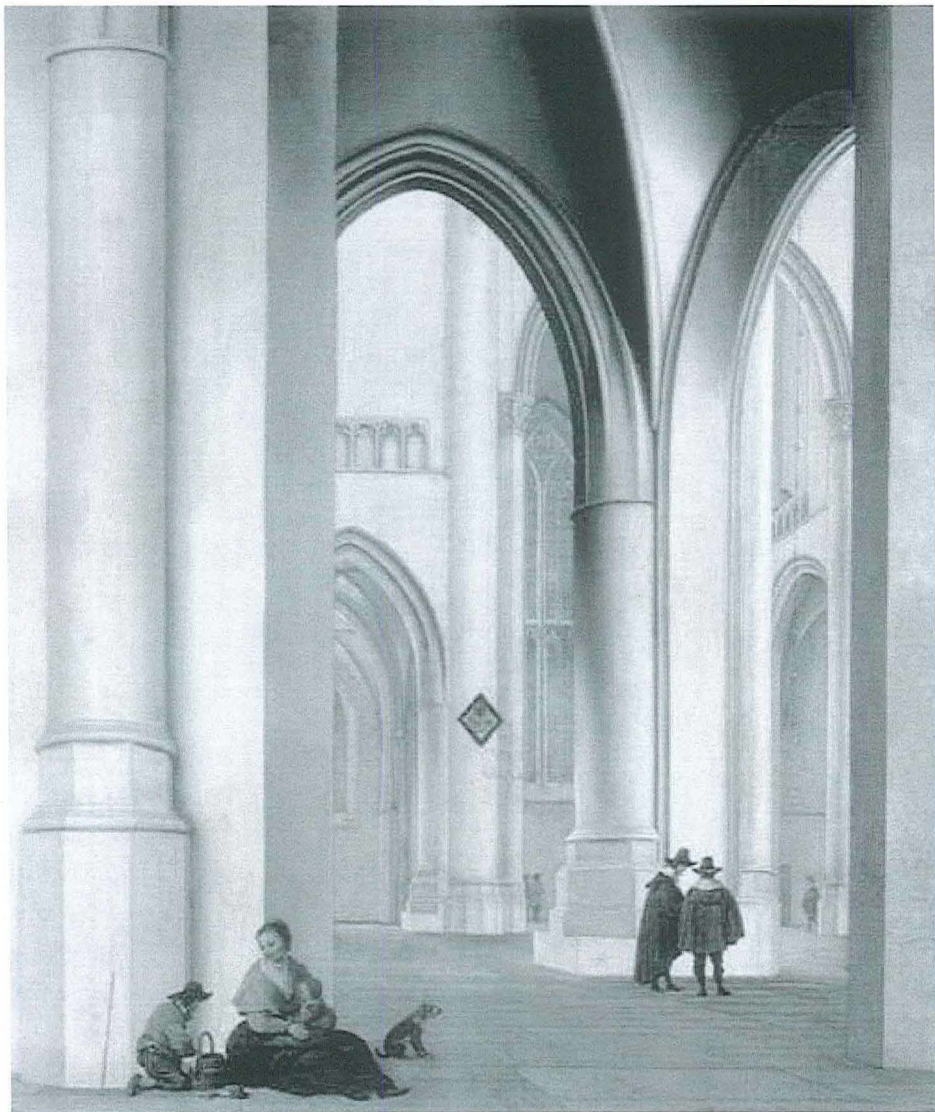
59. Pieter Saenredam, *Interieur voormalige Mariakerk Utrecht*, 1638.

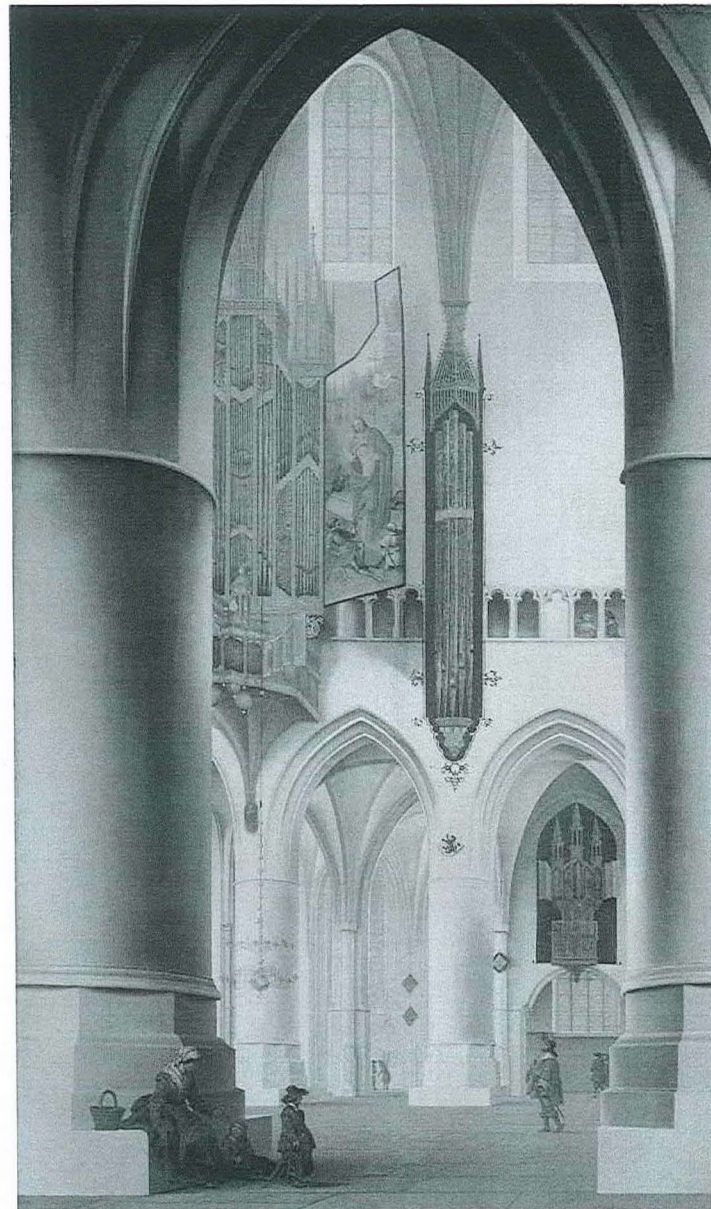
60. Prent Oude Kerk, Amsterdam.

61. Daniël de Blicck (1600-1673), *Kerkinterieur*, 1652. Verschillende activiteiten komen samen: mensen wandelen rond, praten met elkaar. Op de voorgrond lijken twee mannen aan het werk te zijn, onduidelijk is wat ze doen. Links bekijken twee mensen een grafmonument en vlak daarachter worden kinderen en een hond door een hondenslager weggejaagd.

62. Pieter Saenredam, *Koor en dwarschip van de Sint-Bavokerk, van de Kerstkapel naar de Brouwerskapel en de zuidelijke transeptarm*, 1636.

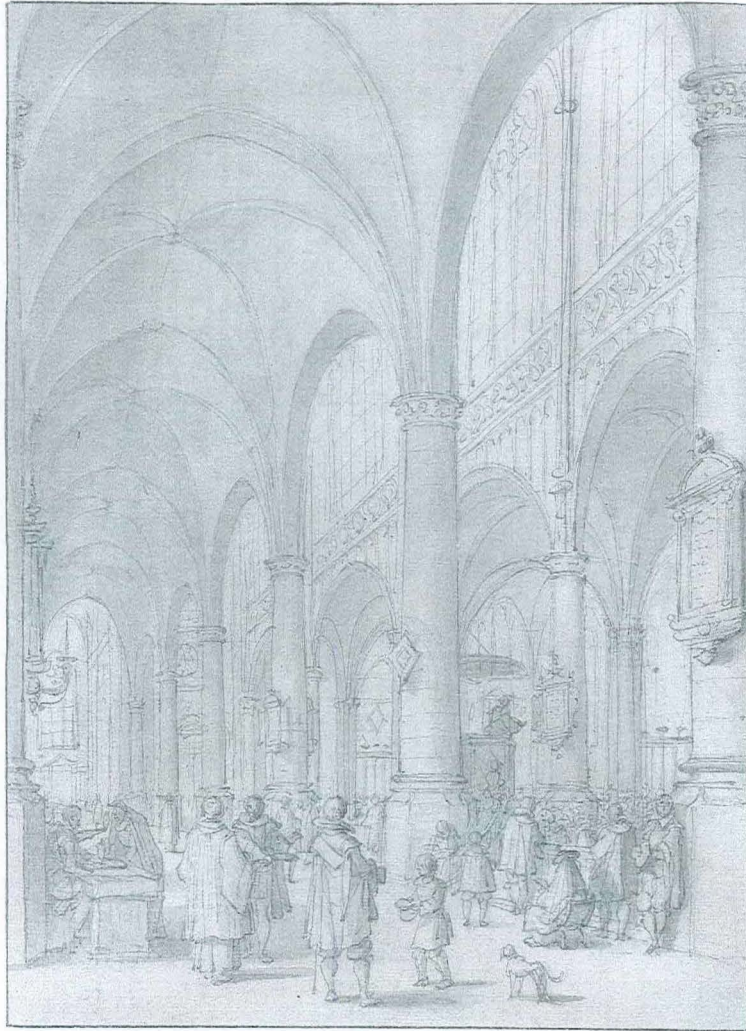
63. Pieter Saenredam, *De noordelijke koormuur van de Sint-Bavokerk, van de zuidelijke kooromgang naar de grote en kleine orgels en de Kerstkapel*, 1636.

64. Pieter Saenredam, *Het schip van de Sint-Bavokerk, van west naar oost met flanerende burgers*, 1628 (?)

65. Pieter Saenredam, *Interieur Nieuwe Kerk Haarlem*, 1652.

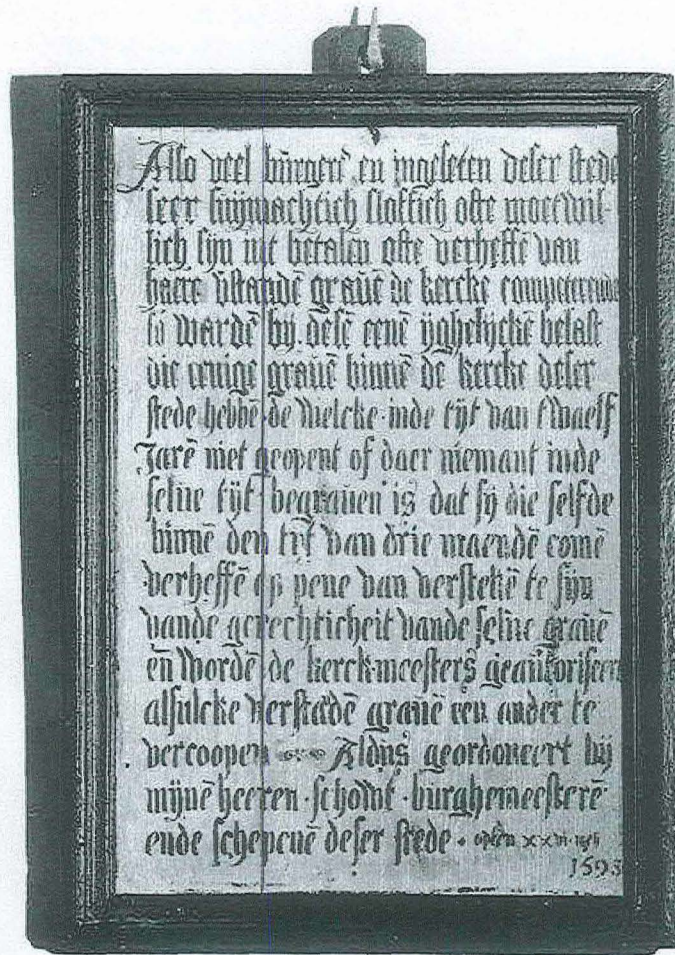

66. Daniël de Blicke, *Interieur van een kerk*. In het schip is een kerkdienst gaande, in de zijbeuk lopen mensen rond en wordt brood uitgedeeld.

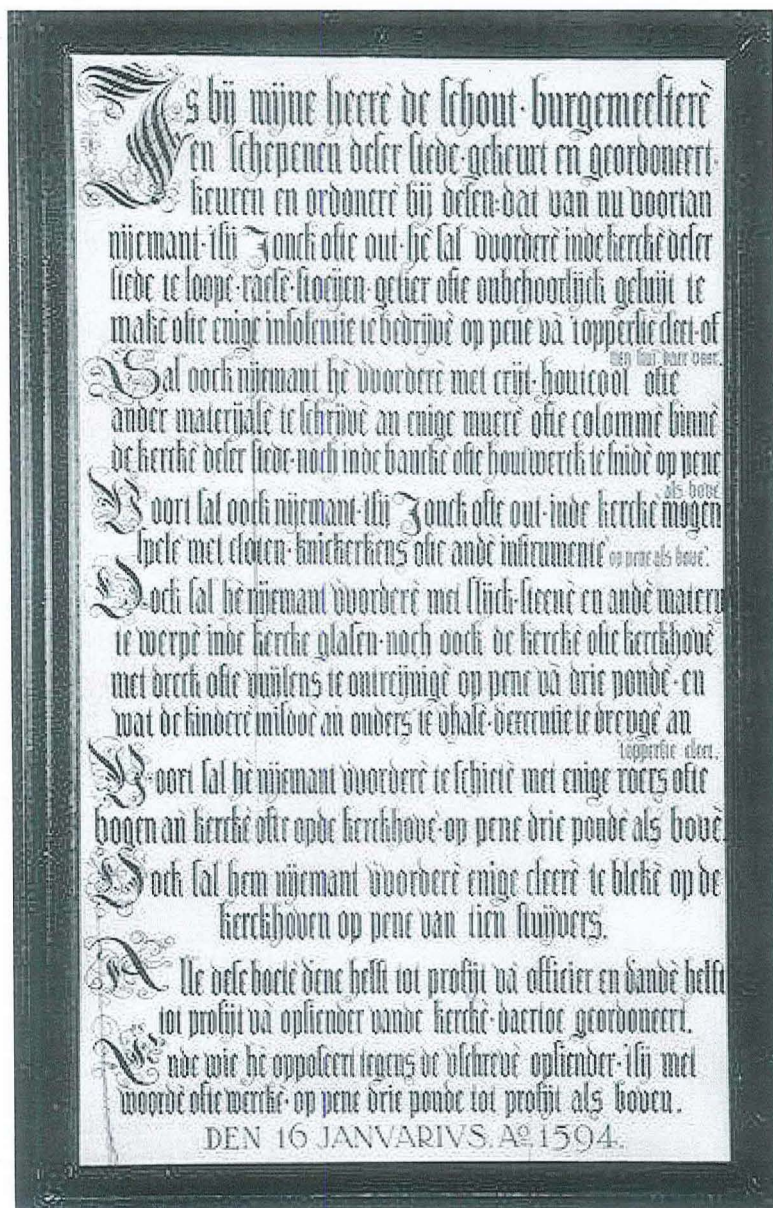
67. Hendrick Cornelisz. de Vliet (1611-1675), *Gezicht in de Oude Kerk te Delft, in de richting van het koor*, 1654. Kerkinterieur met verschillende figuren. Op de voorgrond twee honden, rechts wordt een graf gedolven.

68. Ordonnantiebord kerk Enkhuizen

Also veel burgeren en ingeseten deser stede/
seer suijmachtich sloffich ofte moetwil-/
lich sijn int betalen ofte verheffen van/
haere verstanden graven de kercke competerende/
so warden bij desen eenen ijghelijcken belast/
die eenige graven binnen de kercke deser/
stede hebben de welcke inde tijt van twaelf/
Jaren niet geopent of daer niemant inde/
selue tijt begraven is dat sij die selfde/
binnen den tijt van drie maenden comen/
verheffen op pene van verstecken te sijn/
vande gerechticheit vande selve graven/
ende worden de kerckmeesters geautoriseert/
alsulcke verstadt graven een ander te/
vercoopen Aldus geordoneert bij/
mijnen heeren schout, burgemeesteren/
ende schepenen deser stede. opten xxvi . vi(?)

69. Ordonnantiebord kerk Enkhuizen

Is bij mijne heeren de schout burgemeesteren/
 en schepenen deser stede gekeurt en geordoneert/
 keuren en ordoneren bij desen: dat van nu voortan/
 nijemant 'tsij Jonck ofte out hem sal vervorderen inde kercke deser/
 stede te loopen raesen stoeijen getier ofte onbehoorlijck geluijt te/
 maken ofte enige insolentie te bedrijven op pene van 't opperste deel of/

Sal ook nijemant hem vervorderen met crijt houtkool ofte/
 ander materijalen te schrijven an enige mueren ofte colommen binnen/
 de kercken deser stede noch inde bancken ofte houtwerck te sniden op
 pene/ als boven/
 Voort sal oock nijemant 'tsij Jonck ofte out inde kercken mogen
 spelen met cloten knickerkens ofte ander instrumenten op pene als bo-
 ven/

Oock sal hem nijemant vervorderen met slijck steenen en ander materij/
 te werpen inde kercke glasen noch oock de kercke ofte kerckhoven/
 met dreck ofte vuilens te ontreinigen op pene van drie ponde en
 wat de kinderen misdoen an ouders te verhalen d'executie te dreygen
 an/ 'topperste deel./

Voort sal hem nijemant vervorderen te schieten met enige roers ofte/
 bogen an kercken ofte opde kerckhoven op pene drie ponden als boven/

Oock sal hem nijemant vervorderen enige cleeren te bleken op de/
 kerckhoven op pene van tien struijvers./

Alle dese boeten d'ene helft tot profijt van officier en d'ander helft/
 tot profijt van opsiender vande kercken daertoe geordoneert/
 Ende wie hem opposeert tegens de voorschreven opsienter 'tsij met/
 woorden ofte wercken op pene drie ponde tot profijt als boven.

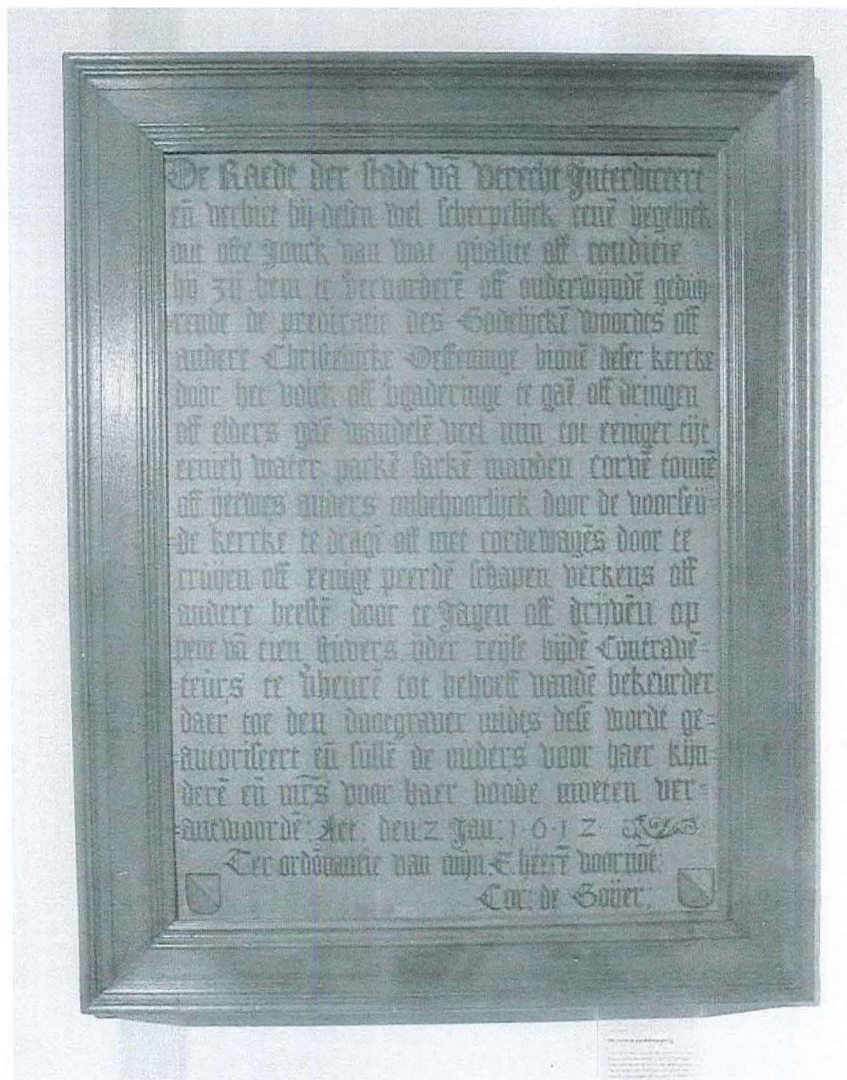
Den 16 januariis Anno 1594.

70. Ordonnantiebord Oude Kerk, Amsterdam

Alsoo bij keure mitter Clocke deser Stede ghecun-
dicht eenen yghelijck verbooden is, eenigherhande on-
Sturicheijt of onghelatenheit in den Kercken of op den/
Kerck-hoven tot gheenen tijden te bedrijven, daer toe tot /
opsienders sijn gheautorijseert: die Costers, Graefmaec-/
kers en de Hont-slaghers mitsghaders 's Heeren Dienaers./
Soo sij een yghelijcken bij deesen ghewaerschouwdt/
Dat sij hen wachten den Kercken ofte Kerck=hoo-/
ven enichsins te misbruijcken, op datse niet en ver-/
vallen inden boeten daer toe ghestelt. AN°. 1593./

Ter ordonnantie van mijn. E. heeren voornoemt:/

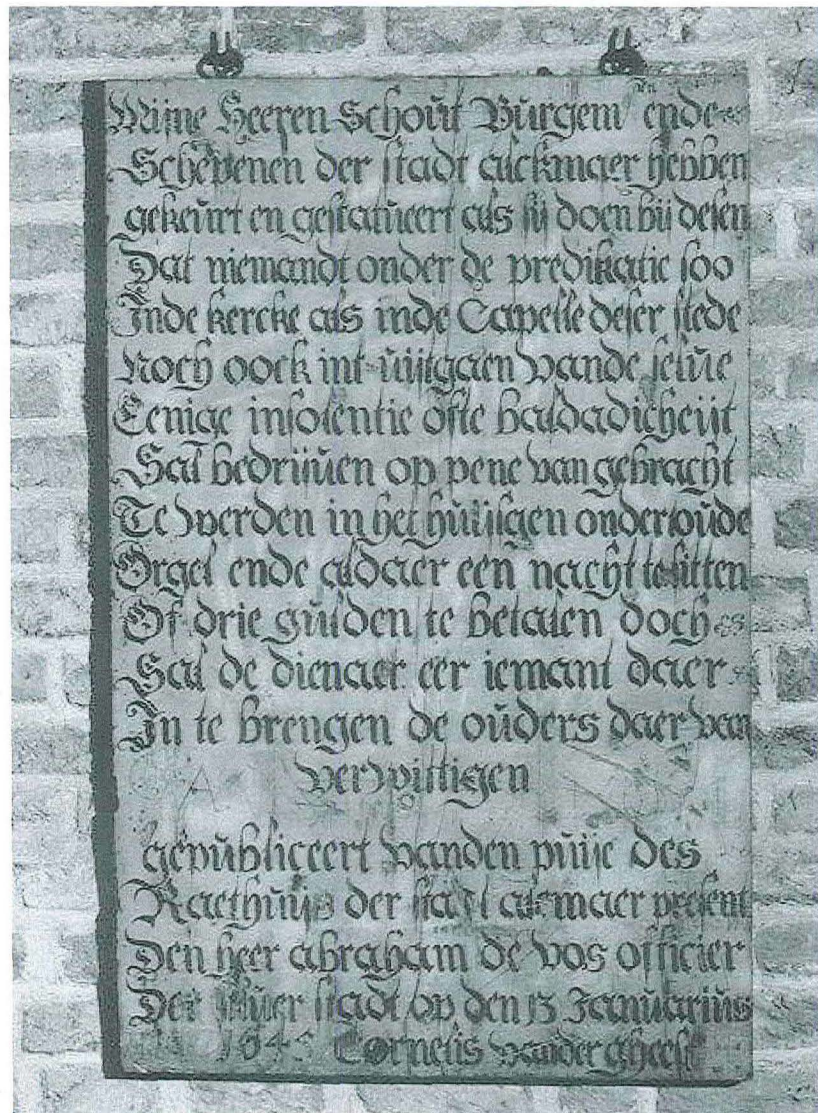
Cor: de Goijer:/

71. Ordonnantiebord Buurkerk, Utrecht

De Raedt der stadt van Utrecht Interdiceert/
ende verbiet bij desen wel scherpelijck eenen ijegelijck/

out ofte louck van wat qualite off conditie/

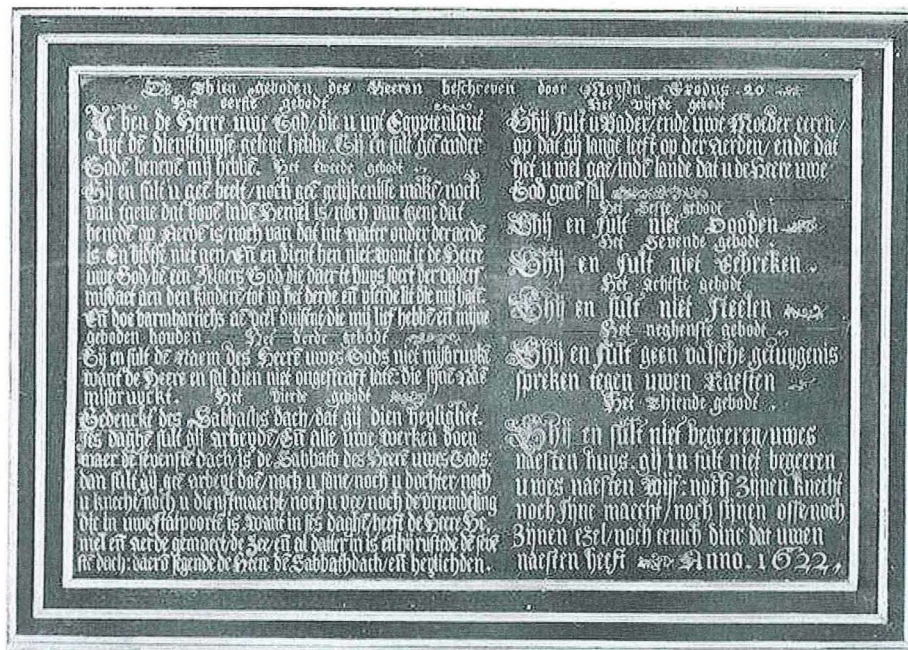
hij zij hem te vervorderen off ouderwijnden geduij/
rende de predicatie des Godelijcken Wordts off/
andere Christelijcke Oeffeninge binnen deser kercke/
door het volck off vergaderinge te gaen. off dringen/
off elders gaen wandelen. veel min tot eeniger tijt/
eenich water packen lacken manden corven tonnen/
off ijewes anders onbehoorlijck door de voorseij-/
-de kercke te dragen off met rordewagens door te/
cruijen off eenige peerden schapen verkens off/
andere beesten door te Jagen off drijven op/
pene van tien stievers. ijder reijse bijden Coutraven-/
-teurs te verbeuren tot behoeff vanden bekeurder/
daer toe den dootgraver midts desen wordt ge-/
-autoriseert ende sullen de ouders voor haer kin-/
-deren ende meesters voor haer boode moeten ver-/
-antwoorden: Act: den 7. Jan: 1617/

72. Ordonnantiebord Alkmaar

Mijne Heeren Schout Burgemeester ende/
Schepenen der stad alckmaer hebben/
Gekeurt en gestatueert als sij doen bij desen/
Dat niemandt onder de predikatie soo/
Inde kercke als inde Capelle deser stede/
Noch oock int uijtgaen vande selve/
Eenige insolentie ofte baldadicheijt/
Sal bedrijven op pene van gebracht/
Te werden in het hijsgen onder oude/
Orgel en de aldaer een nacht te sitten/
Of drie gulden te betalen doch/
Sal de dienaer eer iemant daer/
In te brengen de ouders daer van/
verwittigen/

gepubliceert vanden puije des/
Raethuijs der stad alckmaer present/
Den heer abraham de vos officier/
Der [...] stad op den 13 Januarius/
1645 Cornelis van der Gheeft/

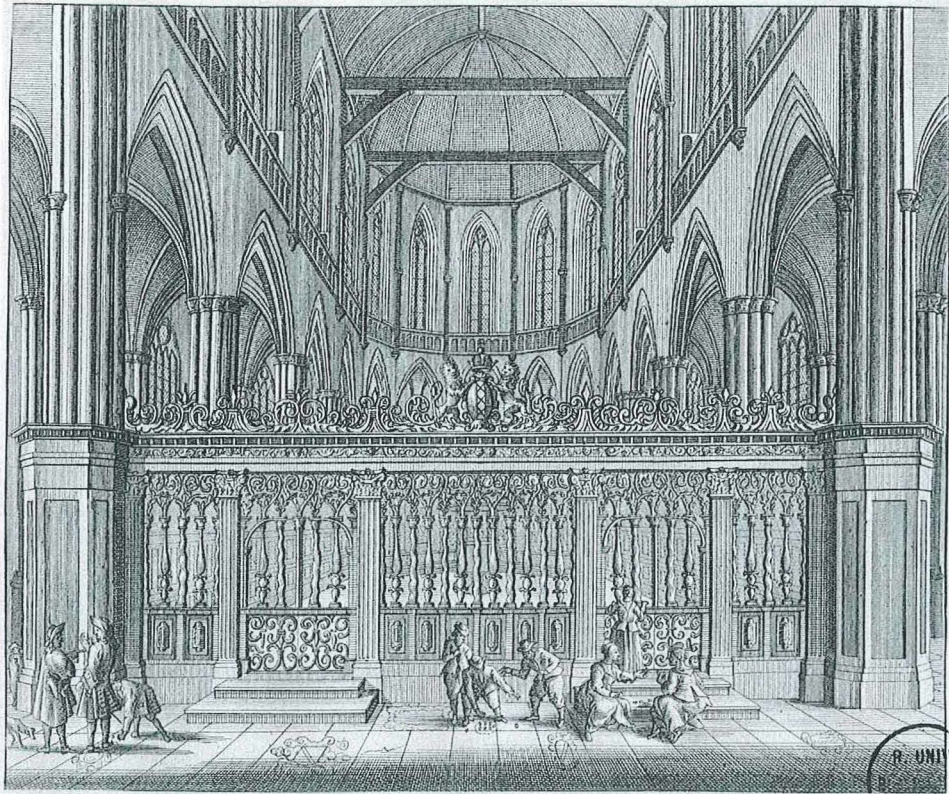
73. Ordonnantiebord Schermerhorn

Schout en schepenen van het dorp Schermerhorn, samen met de kerkmeesters van de kerk aldaar, vonden dat de voorschriften gemaakt tegen onbeschaamdheid, moedwil en dartzelheden in en aan de kerk moedwillig overtreden werden. Zij bevelen het volgende:

1. Niemand, van welke kwaliteit en omstandigheid hij mocht zijn, mag tot enige tijd bij dag, avond of nacht bedrijven onbeschaamdheid, moedwil of dartzelheden van lopen, jagen, roepen, krijten, trommelen of bommelen in de kerk, in het protaal of buiten de kerk, hetzij onder tijd of dienst van predikatie, catechisatie (ervoor of erna), of enige geklop en gerucht, bij de toren of daaromtrent onder 't lezen van den koster. Op boete van 20 stuivers elk keer te bekeuren ten profijt van de officier, die metterdaad de overtreders zal mogen afnemen hun bovenkleed en tot een ieder de bekeuringen mogen doen voor de halve boete. De ouders en voogden zijn voor de kinderen en omwonenden alsmede de meesters voor hun jongens verantwoordelijk.
2. Het is verboden in de kerk te snijden aan het koor, preekstoel, pilaren, deuren, banken of enig ander houtwerk, of erop te lopen of te klimmen op boete van 20 stuivers.
3. Het is verboden te troeven, met dobbelstenen te werpen, kaatsen, klauwen, tollen, pinken, gijben, knikkeren of dergelijke dartzelheid te bedrijven in de kerk of buiten de kerk of 't kerkhof en daaromtrent op boete van 20 stuivers.
4. Het is verboden de bruiden, bruidegoms, komende van trouwen uit de kerk, met woorden, werken, enig belet, hoon, spot of aanranding, met werpen van onreinheit op of aan hun kleren al langs de straat aan te doen, 20 stuivers elke keer te verbeuren.
5. Wie in de kerk glazen ingooit, hetzij van buiten of van binnen en (ook) de klok of klokken ontijdig luidt of klept verbeurt 20 stuivers.
6. Wie op het dak van de kerk klimt zonder toestemming van de kerkmeester om mussen of andere volgens te zoeken, uit te halen of met stokken te stofelen verbeurt 20 stuivers.
7. Niemand mag naar het schip of kroon met enige dingen gooien of met enig instrument stoten of aanraken op boete van 10 stuivers.
8. Niemand mag appelen, peren of ander fruit in de kerk schillen, snijden of enige andere vuiligheid meebrengen op boete van 10 stuivers.
9. Voorts mag niemand zich verzetten of kwalijk bejegenen met woorden of daden de personen van de bekeurders, opzichters of betrafferen wegens verhaalde onbeschaamdheden en misbruiken.

Door de schout of schepenen gesteld of nog te stellen op straffe van door het gerecht gecorrigeerd en gestraft te worden.

Opsteld op 9 maart 1659, door secretaris Jan Oly.

Het Hek van de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

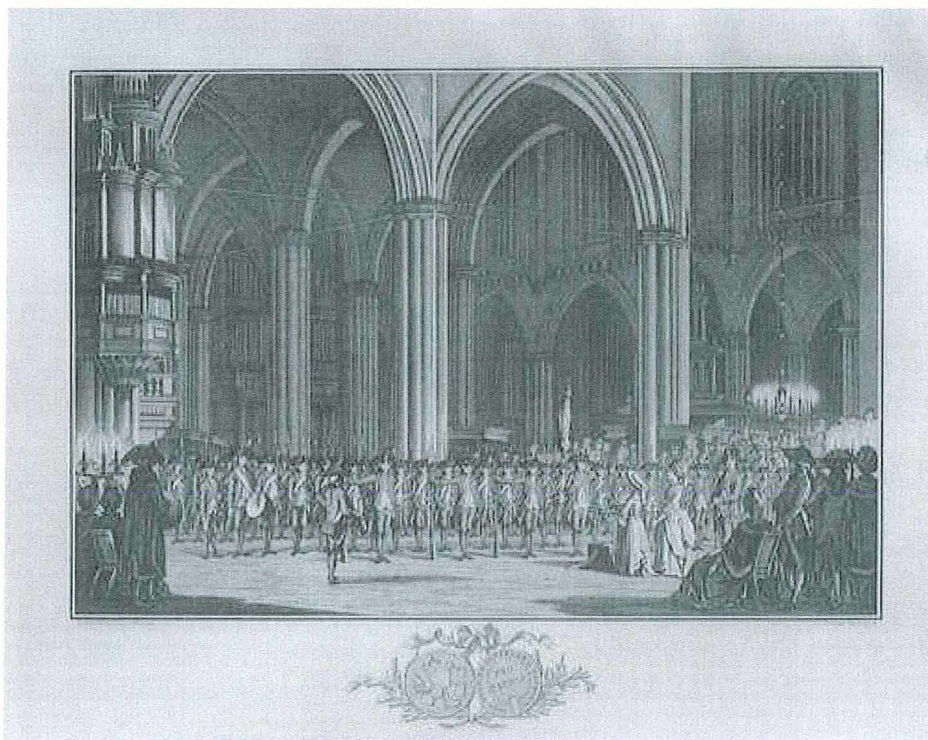
74. Kopergravure *Het hek van de Nieuwe Kerk te Amsterdam*, 1765. Voor het hek zitten enkele mensen te kaarten en te dobbelen,

75. Citaat Constantijn Huygens uit *Gebruyck en Misbruyck van 't orgel*.

“Men sal my het monstren van 't Krijchsvolk ende andere diergelijck ghebruyck onser Kercken tegenwerpen: maer ten raekt niet. Daer de noodsaeckelickheid ofte enige ernstighe dienst der Gemeene saecke de ruymte van een kerkck gebouw vereischt, verstaen ick datmenser vry ende onbespoken toe te gebruiken heeft. Daer is niet Godlicks in Steen oft Hout, als voor gesegt is. Wy hebben de Kercken, even als onse Huysen gemaect. In gevalle van nood, houd ick haer gebruyck van weinigh verschils. Maer de Wereldsche weelde en wel-lust kander noyt in voeghen. Ick neme datmen sich onderstae de Kerck te besighen tot verthooningh van een Camerspel: Ick en neme het niet: Want wy weten dat het in sommighe plaetsen gepleeght werdt, oft emmers heeft geweest. Kan men yet argerlicx dencken? Iae: Want naer wy byde tegensprekinge van vrome ende geleerde luyden vinden, die Camerspelen hebben noch yet stichtelijc uyt de Heilighe Geschiedenissen verthoont. Onse Musike, zynde een gedeelte van 't Camerspel (welckers Bedrijven en uytkomsten daarmede onderscheiden ende gespeckt werden) spreekt niet stichtelijc voldoet alleen den lust der ooren, ende wy besoetelender Gods huys mede: Nu isser niet argerlicx te bedenken. Ick neme adermael (ende neme het inderdaed; want tot dese onbeschaemtheid en zij wy, God danck, noch niet vervallen) dat yemand, nauw gehuyst zijnde syne vrienden op een' groote Maeltijd onthalen wille: Ick neme, voor 't sachtste, dat eenigh Gilde of Buerschapp sulx te doen hebben; Ick neme, voor 't aller aensienlixte, dat de Overigheid oorsaek hebben, als wel voorgevallen is, soodanigen openbaren vergaderingh van vreughden aen te stellen: kan yemand de gedacht in syn hert lijden, dat de Kercke daer-toe geleent soude werden? Nu noodight my dagelijc deselve Overigheid t'haren koste, inde selve kerck op een ure oft twee Musieks. Is't niet het selve?

76. Willem de Haen, 1611-1614. Een groot aantal knielende mensen in een kerkinterieur in Leiden in 1574 zeggen dank voor het ontzet van hun stad. In het midden een predikant op een spreekgestoelte, boven hem een wolk met het tetragram. Aan weerszijden een beeldhouwde omlijsting met hermen. Laatste prent uit de serie van zes.

77. J. Bulthuis (tekenaar), C. Philips Jacobsz. (graveur), *Het Genootschap Pro Patria* zoals het zich vertoonde in de Nieuwe Kerk te Amsterdam bij het ontvangen van de geschenken op de 11e februari, 1786.